

Ēriks Jēkabsons

LATVIEŠU KARAGŪSTEKŅI UN INTERNĒTIE SARKANARMIEŠI VĀCIJĀ 1919.–1921. GADĀ

1919.–1921. gadā Latvijas valdībai un armijas virspavēlniecībai nācās organizēt latviešu karavīru un bēgļu atgriešanos dzimtenē ne tikai no Padomju Krievijas un krievu balto spēku kontrolētajām un pēc tam Pilsoņu kara gaitā atstātajām teritorijām (t.sk. latviešu Iman-tas pulka un Troickas bataljona transports no Sibīrijas un Tālajiem Austrumiem 1920. gadā, Sarkanās armijas Latviešu padomju divī-zijas un citu karaspēka daļu karavīru masveida atgriešanās dzimtenē 1920. gada beigās un 1921. gada sākumā, baltajās armijas dienējušo lat-viešu atgriešanās cauri Igaunijai, Turcijai, Balkānu valstīm un Polijai) un Francijas (bijušā krievu ekspedīcijas karaspēka latviešu tautības karavīri 1919. gadā), bet arī no Igaunijas, Lietuvas, Polijas un Vācijas, kur tie nokļuva kā Sarkanās armijas karavīri: Igaunijā un Lietuvā – kā gūstekņi 1919. gadā, Polijā – kā gūstekņi 1919.–1920. gadā,¹ Vācijā – kā Austrumprūsijā internētie sarkanarmieši pēc padomju karaspēka at-kāpšanās no Varšavas pievārtes 1920. gada vasarā. Turklāt Vācijā joprojām atradās daudzi vēl Pirmā pasaules kara laikā gūstā kritušie latviešu tautības bijušie Krievijas armijas karavīri, kuri nebija paspē-juši atgriezties dzimtenē 1918. gada beigās, kad tas neilgu laiku bija iespējams. Raksta mērķis ir atspoguļot latviešu karavīru nokļūšanas apstākļus, skaitu un dzīves apstākļus Vācijā 1919.–1921. gadā un viņu atgriešanos dzimtenē. Raksta beigās nedaudz skarts latviešu karavīru jautājums šādā pašā kontekstā bijušo Vācijas sabiedroto zemju teri-torijā izveidojušajās valstīs, kā arī Itālijā, kur viņi nokļuva kā bijušie Centrālā bloka valstu gūstā nonākušie Krievijas armijas karavīri.

PIRMĀ PASAULES KARA GŪSTEKŅI VĀCIJĀ

Pirmajā pasaules karā gūstā kritušo Krievijas karavīru skaits bija milzīgs, un starp viņiem nozīmīgu daļu veidoja arī latviešu tautības karavīri, turklāt šis nopietnais jautājums joprojām nav pilnībā iz-

pētīts. Krievijas baltās emigrācijas vēsturnieki 20. gados rēķināja, ka 1917. gada novembrī kopējais Krievijas armijas karagūstekņu skaits bija apmēram 2 417 000, mūsdienu krievu vēsturnieki atzīst, ka avotos sastopami dažādi skaitļi tikai par Vāciju vien – 1 436 733; 1,5 miljoni; 1,6 miljoni un pat 2 miljoni. Saskaņā ar vācu datiem 1918. gadā Vācijā bija 1 252 256 krievu karagūstekņi, tomēr ļoti ticams, ka skaitlis ir samazināts, jo liels skaits gūstekņu no 124 nometnēm atradās darbos apmēram 100 000 uzņēmumos. Ļoti daudzi gūstā nokļuva arī 1918. gada februārī, kad sarunas Brestļitovskā sākotnēji nonāca strupceļā, bet Vācijas un Austroungārijas armijas devās uz priekšu, faktiski nesastopot pretestību un dažās dienās ieņēmot visu Ukrainu, Baltiju (Latviju un Igauniju), kā arī Krievijas teritorijas daļu līdz Pleskavai. Pirmie Krievijas karagūstekņi sāka atgriezties no nometnēm 1918. gada pavasarī – vasarā, taču viņu skaits salīdzinoši nebija liels. Masveida atbrīvošana un atgriešanās dzimtenē sākās pēc Vācijas revolūcijas un pamiera Rietumu frontē 1918. gada novembrī,² taču 1919. gada sākumā process apstājās, kam iemesls bija Padomju Krievijas atbalstītās komunistiskās sacelšanās mēģinājums Vācijā (tajā piedalījās arī daži gūstekņi, kā rezultātā režīms nometnēs atkal kļuva stingrāks) un, pats galvenais, Antantes valstu noraidošā nostāja pret bijušo Krievijas karagūstekņu nosūtīšanu uz Padomju Krieviju.³ Februāra sākumā Antantes valstis paziņoja par karagūstekņu izbraukšanas pilnīgu pārtraukšanu un speciālas komisijas izveidošanu, kas turpmāk uzņemsies rūpes par apmēram 600 000 krievu karagūstekņu likteni Vācijā.⁴

Situāciju apzinājās arī ārkārtīgi sarežģītā stāvoklī esošā Latvijas Pagaidu valdība. 1919. gada martā ārlietu ministrs Zigfrīds Anna Meierovics uzdeva Berlīnē esošajam vēlākajam diplomātam Ērikam Feldmanim kā Pagaidu valdības pilnvarotajam karagūstekņu lietās Vācijā nodibināt sakarus ar Sabiedroto komisiju Krievijas karagūstekņu repatriācijai (*Interallies Comission for Repatriation of Russian prisoners of War*), lai risinātu latviešu gūstekņu stāvokļa uzlabošanas un viņu atgriešanās jautājumus (viņam tika izsūtīts arī 5000 vācu marku). 28. martā Ē. Feldmanis no Berlīnes savā pirmajā ziņojumā Latvijas Pagaidu valdībai rakstīja, ka sācis pildīt šo uzdevumu. Komisijas vadībai praktiski nebija ne mazākās izpratnes par to, kas ir Latvijas valsts, un pēc Ē. Feldmaņa paskaidrojumu uzklaušanās (viņš, acīmredzot ievērojami izskaistinot situāciju, stāstīja par Pagaidu valdības darbību, atbalstu tai no Rietumu sabiedroto lielvalstu puses, armijas organizēšanos utt.) un ar kartes palīdzību veiktās latviešu gūstekņu reevakuācijas ceļu demonstrēšanas komisijas vadītāja palīgs pulkvedis Tuporijs (*Tuppory*) bijis “patīkami pārsteigts” un apsolījis visdrīzākajā laikā sniegt ziņas par latviešu karagūstekņiem nometnēs, kā arī devis atļauju Ērikam Feldmanim un Arturam Žeram, kuram 3. aprīlī Ē. Feldmanis nodeva pilnvarotā gūstekņu lietās pienākumus, apmeklēt

gūstekņu nometnes. Tā kā gūstekņu reģistrā bija nepilnīga informācija (viņi bija reģistrēti pēc “tautībām, nevis pēc jaundibināto valstu piederības”, kas šajā gadījumā acīmredzot nozīmēja, ka latvieši lielākajā daļā gadījumu parādījās kā krievi – saskaņā ar piederību vecās Krievijas impērijas armijai), pulkvedis uzreiz varēja sniegt ziņas tikai par septiņās nometnēs esošiem 567 latviešiem (Stargardā – 320, Merseburgā – 56, Cellē – 24, Lehteldā – 20, Soltavā – 62, Heilsbergā – 75, Gardenlēgenē – 20), kas, protams, bija ļoti nepilnīgas. To apzinājās arī Ē. Feldmanis. Savā ziņojumā viņš atzīmēja, ka latvietis Rātmenders – Sabiedroto komisijas ierēdnis liecinājis, ka Saksijā vien atrodas apmēram 600 latviešu gūstekņu. Jau nākamajā dienā – 29. martā Ē. Feldmanis saņēma informāciju par citām nometnēm, un saskaņā ar to Knēzbinburgā bija 350, Halelnā – 317, Brandenburgā – 82, Minsterē – 73, Dilmenā – 218, Parhimā – 309, Prūsijas Holandē – 80, Frankfurtē pie Oderas – 1070, Gubenē – 38, Gistrovā – 40, Neihammerā – 32 latviešu karagūstekņi. Tātad kopā 2609, pieskaitot iepriekšējās dienas ziņas par 567 gūstekņiem – 3176 cilvēki, kas jau varēja būt tuvāk reālajai situācijai. 1.–2. aprīlī Ē. Feldmanis apmeklēja nometni Stargardā Pomerānijā, kurā oficiāli 14 000 dažādu tautību karavīru vidū bija tikai 320 latviešu. Taču nometnes komandanta kartotēka uzrādīja jau ap 800 latviešu, turklāt saskaņā ar komandanta teikto viņu skaitam vajadzēja būt vēl lielākam, jo ievērojama daļa gūstekņu nedzīvoja nometnē, bet savās darbavietās pilsētās vai laukos. Savukārt pēc pašu latviešu gūstekņu aplēsēm nometnē viņu bija ap 1200, no kuriem puse pēc pašu vēlēšanās tobrīd strādāja ārpus tās. Jāsecina, ka oficiālie skaitļi atsevišķos gadījumos varēja būt mazāki par reālajiem. Ē. Feldmaņa vērtējumā gūstekņu stāvoklis, pateicoties sabiedroto piegādēm, bija apmierinošs – maizes (brīvdienās – baltmaizes) deva palielināta no 300 līdz 600 gramiem dienā, papildinot to ar gaļas konserviem u.c. Interesanti, ka šajā laikā latvieši nometnē bija gandrīz vienīgie, kuri nebija saņēmuši palīdzības ziedojumus no savu tautiešu organizācijām, taču apgērba un apavu ziņā ievērojami atšķīrās no pārējo gūstekņu masas labā nozīmē. Ē. Feldmanis to skaidroja ar viņu “strādīgumu un kārtīgumu” – daudzi ieņēma komandu priekšnieku, pārlūku, tulku, muzikantu, ierēdņu amatus un bija “nometnes inteligēntais elements”. Pilnīgi pretējs ārējām pazīmēm bijis latviešu gūstekņu noskaņojums: lielākā daļa bija kara sākumā mobilizētie rezervisti, kas gūstā nokļuvuši jau 1914. gada rudenī – 1915. gada pavasarī, vairumam nebija ziņu par viņu piederīgo likteni, tādēļ “visa griba un tieksme ir tikt mājās uz Jurgiem un tikai šīs ilgas un cerības pilda viņu grūtā gūsta dienas”. Ziņas par stāvokli Latvijā nometnē pienāca vienīgi no krievu lielnieciskās preses, un Ē. Feldmanis uzskatīja, ka daudzi latviešu gūstekņi simpatizē lielniecismam, kurš, “kā vispār Vācijā, tiek idealizēts”. Latviešu noskaņojumu varēja izprast, un tam bija daudz kopīga ar noskaņojumu

pašā Latvijā. Ē. Feldmanis rakstīja: “Tautiskā sajūta un tautiskais lepnums spēcīgi. No viņiem rudenī apsveicināta Valdība, bet tagad dažu pārņem šaubas domās par Latvijas Valdību. Notikumam attīstībai nav sekots, un tādēļ neizprašana. Tiku apbērts ar jautājumiem par karu dzimtenē. Kas iebrucis? Kādēļ pret saviem strēlniekiem karo? Kādēļ ar vāciem kopā? Vai taisnība, ka P[agaidu] V[aldības] armijā valkā vācu armijas drēbes? Ja būtu vajadzīgs atkal ķerties pie ieročiem, lai nodibinātu dzimtenē kārtību, viņi ietu drīzāk kaili vai savās gūstekņu drēbēs ar dzelteno lentu piedurknē nekā vācu apģērbā.” Līdzīgas domas pauda arī A. Žers savā pirmajā un, šķiet, vienīgajā ziņojumā 5. aprīlī, uzsvērdams, ka, ievērojot gūstekņu lielo vēlēšanos nokļūt mājās, būtu lietderīgi organizēt pārvešanu un veikt politiskās uzticamības pārbaudi jau Latvijā. Viņš arī atzīmēja, ka gūstekņu vidū “nacionālismu var novērot stiprā mērā”. Ē. Feldmanis izteica bažas, ka, iestājoties siltam laikam, gūstekņi patvarīgi, “bariem” kājām dosies mājās un, “vai Vācijas sargi nometnēs gribēs un varēs tam pretoties, jautājums”.⁵

1919. gada 4. aprīlī uz Vāciju tika nosūtīts Latvijas Pagaidu valdības bruņoto spēku kapteinis Nikolajs Fogelmanis (viņš pats bija atbrīvots no trīs gados ilga gūsta Vācijā tikai 1918. gada 27. decembrī) ar uzdevumu organizēt karagūstekņu atgriešanos.⁶ Turpmākie notikumi Latvijā un Pagaidu valdības nedrošais stāvoklis Liepājā, kā arī absolūts finansiālo līdzekļu trūkums lielā mērā paralizēja viņa darbību Vācijā, tomēr to nepārtrauca. Turklāt aktīvs neoficiāls palīgs viņam bija Berlīnē esošais jauniešs, vēlākais Latvijas Ārlietu ministrijas ierēdnis Teodots Ozoliņš.⁷ Pēdējais pēc atgriešanās Rīgā jūlijā sniedza plašu pārskatu par N. Fogelmaņa darbību: maijā A. Niedras valdība bija telegrāfiski paziņojusi Sabiedroto komisijai, ka viņa pilnvaras “tiek uzskatītas par izdzisušām”, un kapteinim tikai ar milzīgām grūtībām izdevās britu virsniekiem dokumentāli pierādīt, ka A. Niedras valdību neatzīst arī Lielbritānijas misija Latvijā. Iespēju robežās N. Fogelmanis uzturēja sakarus ar gūstekņiem nometnēs, cenšoties “gan rakstiski, gan mutiski nepacietīgos gūstekņus apmierināt” – bez pietiekamas informācijas pārliecināt tos, ka Latvijas valdība darīs visu iespējamo, lai nogādātu viņus mājās (jautājumu vēl aktuālāku darīja apstākļi, ka gan igauņu, gan lietuviešu tautības gūstekņi bija devušies uz dzimteni ar savu varas iestāžu atbalstu, turklāt, uzdodamies par lietuviešiem vai igauņiem, kopā ar viņiem bija izbraukuši arī daudzi latvieši). N. Fogelmanis atzina, ka viņa darbībai Berlīnē ir bijis vairāk politisks raksturs, jo tiešo pienākumu finanšu un politisko problēmu dēļ viņš varējis veikt vienīgi ierobežotā veidā, un pieprasīja bēgļu jautājuma ātrāku risināšanu valdības līmenī, telegrammas nosūtīšanu Sabiedroto komisijai par viņa pilnvarām, preses piegādi, finansiālus līdzekļus, kā arī – savu atgriešanos Latvijā, lai varētu stāties armijas rindās. Gan Latvijas diplomātiskajai pārstāvniecībai kopumā (šeit darbojās

pārstāvis Vilhelms Šreiners un viņam palīdzēja vēl viens baltvācietis – Gustavs Fleišers), gan N. Fogelmanim nebija ne sava biroja, ne rakstāmmašīnas un oficiālu veidlapu. Izmisums un ilgas jebkādā veidā nokļūt dzimtenē šajā laikā gūstekņu vidū bija tik lielas, ka daudzi latvieši pieteicās noietnēs ierīkotajos firsta Anatola Līvena jeb krievu baltgvardu vervēšanas birojos.⁸ Piemēram, kopš 1918. gada februāra neilgu laiku Austroungārijas gūstā pabijušais, pēc tam Ukrainas hetmaņa P. Skoropadska armijā dienējušais štābkapteinis Jānis Lavenieks pēc hetmaņa varas krišanas 1918. gada beigās nonāca Vācijas gūstekņu noietnē Zalcvēdelē, bet 1919. gada maijā iestājās A. Līvena krievu vienībā Liepājā (viņš gan jūlija beigās pārnāca uz Latvijas armiju).⁹ 19. jūlijā ziņojumu Ministru prezidentam K. Ulmanim par savu darbību uzrakstīja N. Fogelmanis. Diplomātiskais pārstāvis V. Šreiners bija izbraucis uz Veimāru un savas pilnvaras nodevis N. Fogelmanim, kurš tādējādi bija vienīgais Latvijas oficiālais pārstāvis Vācijas galvaspilsētā un nevarēja personiski apmeklēt gūstekņu noietnes, jo bija pastāvīgi jāuztur sakari ar Latvijas pārstāvniecībām Dānijā un Zviedrijā, angļu, igauņu un lietuviešu pārstāvniecībām. N. Fogelmanis lūdza piešķirt līdzekļus, rakstāmmašīnu un palīgu gūstekņu jautājumos. Viņš arī ziņoja, ka Frankfurtes pie Oderas noietnē esošo latviešu stāvoklis pasliktinājies un darbos ārpus noietnes viņi tiek izlaisti vienīgi tad, ja paraksta apliecinājumu, ka ir gatavi “braukt uz Latviju” ar pēdējiem Sibīrijas krievu transportiem. Sakarā ar naudas trūkumu daudzi bijuši spiesti parakstīt šādus apliecinājumus. N. Fogelmanis rakstīja: “Šinī laikā, kad sāk jau ierasties no sabiedrotiem vācu vaņģinieki Vācijā, katris latvietis dodas katrā avantūrā, lai tikai tiktu dzimtenē, neņemot vērā tos parakstus, ko no viņa prasa, un tādā ziņā ir dota iespēja tiem, kas strādā pret Latviju, samazināt to gūstekņu skaitu, ko mēs varētu dabūt mājā un padarīt viņus mums uzticamus, jo caur leišiem, igauņiem, Līvenu, Kellera (Bermonts) nodaļām tie dabon iespēju tikt uz Latviju. Vienīgi Latvijas priekštāvjiem nav dota tā iespēja savus cilvēkus mājās dabūt, ar to, zināms, sāk arī pret mums tā ticība zust, ka mēs kaut ko varam darīt lietas labā.”¹⁰

Tikai pēc Pagaidu valdības atgriešanās Rīgā 1919. gada vasarā jautājums atguva aktualitāti oficiālā līmenī un to varēja sākt risināt. 1919. gada 22. jūlijā tika izveidota Iekšlietu ministrijas Karagūstekņu un bēgļu nodaļa, kura savā pārskatā 4. augustā konstatēja, ka latviešu gūstekņi joprojām atrodas arī Vācijā. Tika atzīmēts, ka “būtu sperami soļi [viņu] atbrīvošanai un pārvešanai uz Latviju”.¹¹ 1919. gada septembra otrajā pusē arī Latvijas Iekšlietu ministrija nosūtīja uz Vāciju “kara gūstekņu pārvešanas lieta” sevišķu uzdevumu ierēdni Eduardu Klāsonu.¹² 26. septembra ziņojumā par gūstekņu stāvokli E. Klāsons rakstīja, ka daudzi gūstekņi, nevarēdami sagaidīt transportēšanu uz dzimteni, ir patvarīgi vai ar noietņu varas iestāžu atļauju atgriezušies

vai devušies darbā ārpus noietnēm (pārsvarā pie lauksaimniekiem), kā arī ieteica vācu presē izziņot par latviešu reģistrāciju.¹³

Gūstekņu lietu pilnvarotais kapteinis N. Fogelmanis 1919. gada augusta sākumā ziņoja Ārlietu ministrijai, ka saskaņā ar Sabiedroto komisiju panākto vienošanos “vajadzīgas Štetinā kuģa telpas 3800 cilvēkiem. Vēlāka pakalpojuma vienreizīga jeb divreizīga.” Bija plānota tvaikoņa “Saratov” ierašanās Štetīnes ostā ap 18. augustu¹⁴ (jau 9. jūlijā Vācijas sūtniecība Rīgā interesējās Latvijas Ārlietu ministrijā, uz kuru ostu latviešu gūstekņi nosūtāmi, un atbildē tika minēta Rīga¹⁵). 2. septembrī iekšlietu ministrs A. Birznieks informēja Ārlietu ministriju, ka saziņā ar Apsardzības ministriju bijusi plānota Štetīnes apkārtnē sapulcināto 3800 gūstekņu pārvešana dzimtenē ar tvaikoni “Saratov”, taču “neparedzētu apstākļu” dēļ tvaikonis izbraukt uz Štetīni nav varējis un Iekšlietu ministrijas rīcībā nav bijis citu pārvešanas līdzekļu. N. Fogelmanim telegrāfiski tika dots rīkojums organizēt gūstekņu transportu pa dzelzceļu. Pats A. Birznieks šaubījās, vai tas būs iespējams, un lūdza Ārlietu ministriju “spert attiecīgus soļus šinī lietā”.¹⁶

Augustā uz Vāciju N. Fogelmaņa aizvietošanai tika nosūtīts leitnants Lejiņš, un kādu laiku abi tur darbojās kopā (N. Fogelmanis atgriezās Latvijā oktobra sākumā¹⁷). Saskaņā ar papildinātajiem Sabiedroto komisijas augusta sākuma oficiālajiem datiem Vācijā atradās 5522 latviešu gūstekņi (4063 – noietnēs, 1459 – darbos ārpus tām). Augusta sākumā no noietnes Prūsijas Holandē pa dzelzceļu uz dzimteni tika nosūtīti tur sakoncentrētie 1867 latvieši. Transports ieradās Rīgā 11. augustā Sabiedroto komisijas pārstāvja ASV armijas majora Seimūra (*Seymour*) pavadībā. Prese atzīmēja, ka bijušie gūstekņi bijuši labā garastāvoklī un “veselīga izskata”, amerikāņi viņus apgādājuši ar veļu un zābakiem, kā arī pārtiku piecām dienām (ceļā pavadītas divas dienas). 12. augustā majors Seimūrs apmeklēja Ministru prezidentu K. Ulmani, izstāstot, ka Vācijā vēl atrodas ap 1600 karagūstekņu – latviešu, kas sadalīti darba komandās, un būs grūti viņus sapulcināt nosūtīšanai uz dzimteni.¹⁸ 19. septembrī uz Latviju nosūtīja apmēram 1520 vīru no Altdammes un Stargardas noietnēm un drīz pēc tam – apmēram 120 vīru no Štetīnes ar kuģi. Tādējādi saskaņā ar Lejiņa vērtējumu uz Latviju bija nosūtīts apmēram 3500, bet Vācijā vēl palika apmēram 1200 gūstekņu. No viņiem apmēram 800 bija noietnēs, bet pārējie – darbos, turklāt daudzus gadījumos noietņu vadības rīcībā nebija ziņu par viņu atrašanās vietu (daudzi bija patvarīgi mainījuši darbavietas vai pat atstājuši noietnes). Palīdzēt Lejiņam nevarēja arī Sabiedroto komisija, jo tā augustā uzsāka savas darbības pārtraukšanu Vācijā un atsaucā no noietnēm savus pārstāvjus, kuri līdz tam bija regulāri piesūtījuši ziņojumus par stāvokli. Turpmāk bija jāsadarbojas ar Vācijas Kara ministrijas Karagūstekņu nodaļu. Visumā saskaņā ar Lejiņa 1920. gada 8. janvāra vērtējumu sadarbība bija laba, kaut arī nodaļas vadība uz

viņa pieprasījumiem atbildēja, ka tās rīcībā nav informācijas, kurās noietnēs un kādā skaitā vēl atrodas latvieši. Tādēļ nodaļa bija devusi rīkojumu nosūtīt visus latviešus uz Altdammes noietni. Rezultātā divu nedēļu laikā Altdammē ieradās un uzreiz ar kuģi no Štetīnes uz Latviju nosūtīti apmēram 120 cilvēki. Redzot lēno koncentrācijas gaitu, Lejiņš vēlreiz pieprasīja Vācijas Kara ministrijai to pārtrūnāt, septembra beigās sekoja atkārtots telegrāfisks rīkojums līdz 20. oktobrim visus latviešus nosūtīt uz Altdammi, neizpildīšanas gadījumā piedraudot ar stingriem sodiem. Rezultātā jau pēc nedēļas tur atkal bija atsūtīti 120 latvieši, taču tūlīt pēc tam Latvijā sākās Bermonta karaspēka uzbrukums – un process apstājās. Lejiņš atzina, ka lēnajā koncentrēšanā Altdammē daļēji bija vainīgi paši gūstekņi, kuri nebija paziņojuši noietņu komandantiem savas adreses, vēlējās “līdz pēdīgam acumirklim” palikt Vācijā un atgriezties ar pēdējo transportu (daži bija apprecējušies ar vācietēm vai citādi saistījušies šajā zemē), gribēja “nogaidīt mierīgākus laikus un bīstas no jaunas mobilizācijas tēvijā”. Uzzinot, ka jādodas uz Altdammes noietni, viņi baidījās no dzīves tajā līdz izbraukšanas dienai, “neizprazdami, ka bez koncentrācijas nevar iztikēt, ka mazas grupas 30–50 vīru vai pat katru gūstekni atsevišķi nevar nosūtīt”. Altdammes noietnē dzīves apstākļi patiesi bija sliktāki nekā pastāvīgajās noietnēs (īpaši stundas brauciena attālumā esošajā Stargardā) – telpas un “sevišķi ēdināšana nebija spīdoša”. Lejiņa vērtējumā “latviešu gūstekņi kā izglītotāki un pie labāka pieraduši vienmēr par šo žēlojās”. Lejiņš pastāvīgi centās uzlabot apstākļus noietnē, kas daļēji izdevās. Novembra vidū Berlīnē ieradās un protestu iesniedza Altdammes gūstekņu četru pārstāvju delegācija. Tā kā delegācijā bija arī latvieši, Lejiņš pavadīja to pie Vācijas Kara ministrijas Karagūstekņu nodaļas priekšnieka (Lejiņa klātbūtne nodrošināja, ka priekšnieks delegāciju pieņēma personiski). Viņš atbildēja, ka nekārtību izmeklēšanai ir iecelta speciāla komisija, bet soļus stāvokļa uzlabošanai varēs spert, kad tā būs pabeigusi darbu. Sakarā ar to, ka tūlīt pēc tam tika pārtrauktas diplomātiskās attiecības starp Latviju un Vāciju, Lejiņš neuzzināja šīs izmeklēšanas rezultātu un bija spiests kopā ar Latvijas diplomātisko misiju izbraukt uz Kopenhāģenu. Neilgi pirms tam viņš uzzināja, ka Hemštetes noietnē it kā atrodoties vairāki latviešu virsnieki, taču sazināties ar tiem vairs nebija iespējams. Pirms izbraukšanas Lejiņš vēl apmeklēja Sabiedroto komisiju, lūdzot turpmāk rūpēties par latviešu gūstekņiem. Tās pārstāvis apsoliya, ka iespēju robežās to darīs, taču komisija faktiski izbeidzot darbu Vācijā. Arī uz Lejiņa ar Latvijas diplomātisko pārstāvi saskaņoto lūgumu pieņemt viņu darbā komisijā kā ierēdni latviešu gūstekņu lietās sekoja laipna atbilde, ka tas ir iespējams, taču vienīgi pēc Latvijas valdības piekrišanas. Tam laika vairs nebija.¹⁹

Saskaņā ar Latvijas Ārlietu ministrijas Ekonomiski konsulārā departamenta rīcībā esošo informāciju (tajā gan acimredzot politisku

iemeslu dēļ figurēja par reālajiem nedaudz samazināti skaitļi) līdz 1919. gada beigām no Vācijas “koncentrācijas nometnēm” bija atbrīvoti un nosūtīti uz Latviju apmēram 3000 latviešu karagūstekņi. Pēc ministrijas sniegtajām ziņām šajā laikā Vācijā gan vēl atradās apmēram 1500 bijušo kara un civilgūstekņu, kuri pēc atbrīvošanas no nometnēm bija atraduši tur darbu un pagaidām palikuši, turklāt lielākā daļa vēlējās atgriezties, taču nevarēja to izdarīt līdzekļu trūkuma dēļ.²⁰ Kaut arī viens no kopš 1919. gada sākuma Vācijā strādājošo dažādo Latvijas pārstāvju uzdevumiem bija šo cilvēku apzināšana un nosūtīšana uz dzimteni, sakarā ar diplomātisko attiecību pārtraukšanu 1919. gada novembrī tas palika neizpildīts.

Pēc Latvijas diplomātiskās pārstāvniecības aizbraukšanas 1919. gada nogalē Berlīnē neoficiāli palika vienīgi bijusī pārstāvniecības Informācijas biroja vadītāja Austra Ozoliņa-Krauze un vēl daži bijušie misijas darbinieki. Viņu iespējas bija ierobežotas. 1920. gada 2. februārī A. Ozoliņa-Krauze rakstīja ārlietu ministram, ka Vācijā atrodas apmēram 27 000 Latvijas pilsoņu, daudziem no kuriem bija galēji nepieciešams atbalsts. Altdammes nometnē joprojām savu likteni gaidīja apmēram 200 gūstekņu, kuru “dzīve kļūst jo dienas nepieciešamāka, sevišķi arī ievērojot vācu uzraugu naidu pret viņiem kā latviešiem”. Daudzi no darbos esošajiem tika nosūtīti atpakaļ uz citām gūstekņu nometnēm, savukārt daudzi vācu okupācijas laikā darbos uz Vāciju atvestie tika no darba atlaisti “kā latvieši”, Bermonta karaspēka gūstā kritušie karavīri bija ievietoti dažādās nometnēs “viņiem ārkārtīgi naidīgo vāciešu un krievu starpā”, tāpat dažādās karavīru un civilpersonu nometnēs atradās Bermonta karaspēka aizvestie un dažādu iemeslu dēļ tam līdzī aizgājušie civiliedzīvotāji (“līdzās tiem latviešiem – latvietēm, kas aiz ļaunprātības vai vieglprātības atbēguši līdzī bermontiešiem, ir arī tādi, kas atvesti ar varu vai atbēguši vispārējā panikā”). Bija gadījumi, ka latvieši – karagūstekņi vai Dienvidkrievijas bēgļi no Austrijas nokļuva līdz Berlīnei un meklēja palīdzību misijā, taču viņu lūgumi bija jānoraida. Misijā ieradās arī vairāki no bermontiešu gūsta izbēguši Latvijas armijas karavīri, un arī viņiem palīdzēt nebija iespējams. Palīdzēt nevarēja arī Igaunijas diplomātiskā pārstāvniecība, jo tai trūka darbinieku, bet “palikušajiem Latvijas misijas locekļiem nav iespējams darboties uz āru”, kā arī nebija naudas līdzekļu. Rezultātā bezizejas stāvoklī esošie gūstekņi un bēgļi bija spiesti vērsties pie “mūsu tiešiem ienaidniekiem – dažādajām Latvijai naidīgām Baltijas vāciešu organizācijām, sevišķi t.s. Baltijas Sarkanā Krusta” un nonākt “jaunā un vēl bīstamākā muižnieku labdarības apbrīnošanas gūstā. Tā mums par filantropijas lēcu virumu te jāpārdod sava politiskā pirmdzimība un bieži pat jānoskatās, kā mūsu pilsoņi, personīgi krietni un sabiedriski lietderīgi cilvēki, izmisuma dzīti, krit par jaunu izliktajos krievu–vācu reakcionāru vervēšanas tīklos.” A. Ozoliņa-Krauze lūdza atsūtīt Latvijas

Sarkanā Krusta pārstāvi, kurš, neraugoties uz karastāvokli starp Latviju un Vāciju, varētu brīvi darboties un vismaz sadarboties ar baltvāciešu labdarības organizācijām. Jāpiebilst, ka Vācijas gūstekņu nometnēs no 1919. gada pavasara atradās arī zināms skaits vācu vienību gūstā Kurzemē un Zemgalē nonākušo Padomju Latvijas armijas karavīru.²¹ Vienlaikus Rīgā Ārlietu ministrija uz daudzajiem Vācijā esošo cilvēku tuvinieku pieprasījumiem bija spiesta atbildēt, ka “diplomātisko sakaru pārtraukšanas dēļ dot kaut kādas nebūt ziņas par kara gūstekņiem Vācijā pagaidām nav iespējams, bet Ārlietu ministrija spers visus attiecīgos soļus, tikko ar Vāciju atkal nodibināsies diplomātiskie sakari”²² Savukārt Berlīnē palikušie neoficiālie Latvijas pārstāvji 5. decembrī informēja Altdammes nometnē esošos latviešus, ka “Latvija ir savus sakarus ar Vāciju pārtraukusi, tai karu pieteikdama”, un ieteica tiem “gadījumā, kad uz darbu izbrauciet, savā starpā uzturēt satiksmi, lai zinātu, kur katrs atrodas. Tas noderētu ātrai savākšanai dēļ sūtīšanas uz dzimteni. Nosūtīšana notiks, līdzko apstākļi mainīsies.” 12. martā Latvijas Pagaidu valdība patiesi piešķīra Vācijā esošo apmēram 1500 karagūstekņu pārvešanai dzimtenē 37 202,38 Vācijas markas (ap 110 marku uz cilvēku), informējot par to A. Ozoliņu-Krauzi.²³ Jāpiezīmē, ka 1. aprīlī Vācijā vēl esošo 200–260 tūkstošu bijušās Krievijas karagūstekņu aprūpi pārtrauca Rietumu sabiedrotie, līdz ar ko viņu pārtikas deva tika samazināta līdz Veimāras republikas civiliedzīvotāju normai (reāli tas nozīmēja samazināšanos divarpus reizes).²⁴

Kopš 1920. gada 26. marta Latvijas Ārlietu ministrija un Latvijas Sarkanais Krusts latviešu karagūstekņu un bēgļu lietu pārzināšanu uzticēja bijušajai legācijas padomniecei Berlīnē Austrai Ozoliņai-Krauzei. 20. aprīlī Berlīnē starp Latvijas delegāciju (Latvijas Sarkanā Krusta priekšsēdētājs ārsts Jānis Jankovskis, Ārlietu ministrijas juriskonsults Hermanis Albats, A. Ozoliņa-Krauze un Latvijas Sarkanā Krusta komisijas loceklis Eduards Rozenbergs) un Vācijas kara un civilgūstekņu lietu valsts komisāru Danielu Štikelnu (*Stueckeln*) tika noslēgts abu valstu līgums par gūstekņu savstarpēju apmaiņu. Līgums paredzēja, ka abu pušu pilsoņiem, kuri to vēlas, jāorganizē atgriešanās dzimtenē. Latvijā tas attiecās uz Vācijas pilsoņiem, kuri “kaut kādu iemeslu dēļ tikuši Latvijā sagūstīti”, no Krievijas mājup braucošajiem bijušajiem gūstekņiem, kā arī civilpersonām, kuras pastāvīgi dzīvojušas Latvijā. Vācijā runa bija par karagūstekņiem (latviešiem vai Latvijas pilsoņiem) – bijušajiem Krievijas armijas gūstekņiem vai tiem, kuri nonākuši gūstā vēlāk (acimredzot kauju laikā 1919. gada pirmajā pusē kā Padomju Latvijas armijas karavīri un Latvijas armijas cīņās ar bermontiešiem), kā arī civiliedzīvotājiem. Nosūtīšana bija paredzēta pa jūrasceļu maršrutā Štetīne–Rīga un otrādi, abas puses apņēmās izziņot savā zemē līguma nosacījumus, organizējot ieinteresēto personu pieteikšanos.²⁵

Sarunās Berlīnē bija panākta vienošanās, ka latviešu gūstekņi tiks sapulcināti Altdammes nometnē un pēc tam Vācijas puse piešķirs kuģi viņu transportam uz dzimteni no Štetīnes ostas. Vācijas laikrakstos (arī krievu avīzē "Golos Rossiji") tika iespiests uzaicinājums doties uz Altdammes nometni (tas tika nosūtīts arī uz visām gūstekņu nometnēm). Bija zināma atsaucība, taču, tālākam transportam aizkavējoties (Vācijas puse gaidīja savstarpējā līguma ratifikāciju Latvijā), gūstekņu pieplūdums Altdammē apsīka, jo šī nometne apgādes ziņā bija viena no sliktākajām. Latvijas pārstāvjiem Berlīnē pienāca no iepriekšējā gada rudens Altdammē mītošo latviešu izmisīgi kolektīvi lūgumi sniegt vismaz paskaidrojumus par atgriešanās izredzēm un laiku.²⁶ Rezultātā Latvijas Sarkanā Krusta delegācijas pārstāvji, apmeklējot Altdammes nometni 1920. gada 15. aprīlī, pārliecinājās, ka gūstekņu stāvoklis ir "garīgi un miesīgi ļoti bēdīgs", pēc "ilgās gaidīšanas garastāvoklis ļoti nospiests un satraukts. Daudzi zaudē katru uzticību un sāk braukt līdz krievu gūstekņiem uz Krieviju. Daudzi sarūgtināti un pārmet, ka Latvijas valdība (resp. Latvijas misija Vācijā) gan gādājot par vācu baronu un nodevēju atgriešanos Latvijā, bet latviešu kareivjus atstājot viņu liktenim vācu varā." Šādā situācijā A. Ozoliņa-Krauze, kura pēc Latvijas Sarkanā Krusta delegācijas aizbraukšanas tika iecelta par organizācijas pilnvaroto Vācijā, centās vismaz daļēji risināt šo problēmu, pēc vienošanās ar vācu iestādēm nosūtot cauri Mēmelei vairākus cilvēkus dienā kā privātpersonas (brīvbiļete līdz Mēmelei, tālākam ceļam – 110 marku katram no Latvijas Ārlietu ministrijas A. Ozoliņai-Krauzei piešķirtajiem līdzekļiem), kā arī cenšoties novērst atsevišķu nometņu administrācijas slikto attieksmi pret latviešu gūstekņiem (piemēram, novēršot drēbju un inventāra atņemšanu Frankfurtes pie Oderas nometnē tiem latviešiem, kuri izbrauca uz Altdammi).²⁷ 23. aprīlī Latvijas Sarkanā Krusta pārstāvji Altdammes nometnē esošajiem latviešiem apsolīja, ka atsūtīs naudu karagūstekņu pārstāvja ceļa izdevumiem uz Berlīni, kā arī pasta izdevumiem (pēc 10 dienām tas gan vēl nebija izdarīts, izraisot kārtējo izmisušo kolektīvo vēstuli uz Berlīni Latvijas pārstāvjiem).²⁸

1920. gada maija beigās A. Ozoliņa-Krauze paziņoja par Rīgā notikušo gūstekņu apmaiņas līguma ratifikāciju Vācijas Ārlietu ministrijai, un viņai tika pateikts, ka arī Vācijas parlaments savā pēdējā sēdē gatavojas veikt ratifikāciju. 8. jūnijā A. Ozoliņa-Krauze ziņoja, ka pēdējo divu mēnešu laikā legācijā Latvijas pasi izņēmušas apmēram 1000 personas (to skaitā ļoti daudzi baltvācieši) un gandrīz visi gaida iespēju atgriezties dzimtenē. Šajā laikā par Latvijas Sarkanā Krusta pārstāvniecības ierēdņi Berlīnē strādāja Altdammes nometnē mītošo gūstekņu pārstāvis Zābelis, kurš veica saraksti ar gūstekņiem un izpildīja arī diplomātiskās misijas kurjera pienākumus.²⁹

Tūlīt pēc ratifikācijas līgums sāka darboties: pirmais transports (vācu tvaikonis "Centa") no Vācijas ar 500 latviešu karagūstekņiem

pienāca Latvijā 1920. gada jūnija beigās (29. jūnijā – Ventspilī, 30. jūnijā – Rīgā). Atpakaļ tas aizveda Latvijā esošos vācu karagūstekņus un Vācijas pilsoņus.³⁰

Interesanti, ka šajā laikā Vācijā bija vēl kāda neliela Latvijai pieredīgu karavīru grupa. 1920. gada jūnija beigās Latvijas diplomātiskā pārstāvniecība Berlīnē saņēma lūgumu palīdzēt no 42 Havelbergas noietnē esošiem karavīriem, kuri vēlējās nokļūt dzimtenē un skaidroja, ka bijuši “Polijā vaņģībā un, negribēdami bada nāvē mirt, 1919. gadā pierakstījāmies kā brīvprātīgie N. Judeņiča armijā. Bet, par nožēlošanu, aizveda mūs uz Kurzemi P. Bermonta armijā, un galu galā iznāca, ka dienējām savas dzimtenes ienaidnieku rindās. Latvieši, kuri atrodas mūsu lēģerī, ir visvairāk latgalieši, kuri visi bija mobilizēti, kad bija lielinieku valdība Latgalē.”³¹ Minētais apliecina to sarežģīto situāciju, kādā varēja nokļūt Latvijas iedzīvotāji (arī latvieši) šajā laikā un reģionā.

1920. gada 29. augustā laikraksts “Latvijas Kareivis” Rīgā publicēja Vācijas gūstekņu noietnēs vēl joprojām esošo un zināmo (pasaules kara laikā gūstā kritušo) 114 latviešu karavīru sarakstu.³²

INTERNĒTIE

1920. gada jūlijā Padomju Krievijas–Polijas frontē sāktais Sarkanās armijas lieluzbrukums tika ar milzīgām grūtībām apturēts tikai augusta vidū pie Varšavas, tādējādi liedzot padomju valdībai sākt realizēt “pasaules revolūcijas” ideju Rietumeiropas valstīs. Sākās strauja padomju spēku atkāpšanās (dažos gadījumos un laika posmos – bēgšana) uz austrumiem. 1920. gada augusta beigās gandrīz visa 4. padomju armija, daļa no 15. armijas (divas divīzijas) un 3. kavalērijas korpusa, izvairoties no nokļūšanas poļu gūstā, pēc sīvām atkāpšanās kaujām Mlavas–Lomžas virzienā pārgāja Vācijas robežu un iegāja Austrumprūsijā, kur tika internēti. Kopumā ap 50 000 karavīru sākumā tika novietots Arisas noietnē pie Landebergas. Latvijas prese ziņoja sākumā par 700, pēc tam – par 1300 latviešiem starp viņiem.³³ Jau no šejienes vairāki latvieši rakstīja Latvijas pārstāvniecībai Vācijā, lūdzot palīdzēt atgriezties dzimtenē (piemēram, 18. divīzijas 75. lauka telegrāfa kantora priekšnieks Kristaps Svilis 7. septembrī).³⁴ Vēlāk internētos pārvietoja uz iekšzemē esošām 11 noietnēm, un rūpes par viņiem uzņēmās Viktora Koppa vadītā Padomju Krievijas karagūstekņu komiteja Berlīnē. Saskaņā ar starptautisko likumdošanu internētos ar uzturu, algu un apģērbu bija jāapgādā padomju pusei, taču tā nespēja uzdevumu izpildīt (vācu komandanti atbildēja galvenokārt par noietnes ārējo apsardzību un ārējās kārtības nodrošināšanu). Uzturs noietnēs kļuva arvien sliktāks, solītā 10 marku alga katram sarkanarmietim vismaz līdz decembrim izmaksāta netika, taču propa-

gandas darbs internēto vidū gan tika veikts pilnā apjomā (vienīgi vācu puses iebildumu dēļ vairākās nometnēs netika izveidotas ārkārtējās komisijas – čekas nodaļas). Katrā nometnē tika izveidota komiteja (veidota galvenokārt no komisāriem), kas būtībā pilnībā kontrolēja nometnes iekšējo dzīvi. Jau no paša internēšanas sākuma latvieši no metnēs apvienojās savās vienībās un iesniedza kolektīvus lūgumus Latvijas valdībai rūpēties par viņu nogādāšanu dzimtenē. Viens no pirmajiem kolektīvajiem lūgumiem Latvijas “konsulam Berlīnē” Kristapa Sviļa vadībā tapa Zalcvēdeles nometnē jau 26. septembrī, un tajā vēstīts, ka 24. septembrī nometni apmeklējis Padomju Krievijas Centrālās evakuācijas komisijas (“Centroevara”) vadītājs latvietis Aleksandrs Eiduks, kurš paziņojis, ka visi “cittautieši tiks atlaisti katrs uz savu tēviju pēc tam, kad mēs vispirms būsīm no Vācijas pārvesti uz Krieviju”. Tas neapmierināja lūgumraksta iesniedzējus: “Kāpēc mums jāgaida un jātērē laiks un enerģija, braucot apkārt atpakaļ uz Krieviju, ja mēs varam no Vācijas tiešā ceļā nokļūt uz savu dzimteni? Bez tam mēs atrodamies jau vairāk kā mēnesi Vācijā un līdz šim laikam nezinām, kādi soļi ir sperti no Jūsu, kā arī no mūsu valdības puses, lai paātrinātu un veiktu mūsu atgriešanos uz Latviju, neskatoties uz to, ka no internēto lēģera “Arys” Rīta Prūsijā no mums rakstiski un telegrāfiski tika izsacīta mūsu konsulam Kēnigsbergā un sūtnim Berlīnē vēlēšanās pēc iespējas drīzāk atgriezties uz dzimteni. Jāpiezīmē, ka, atrodoties piespiestā kārtā Sarkanajā armijā, mums līdz šim nebija ne mazākās iespējamības ne tikai kā atgriezties uz Latviju, bet pat darīt mūsu valdībai par sevīm ko zināmu, jo katra mūsu minētā nozīmē izsacīta vēlēšanās un katrs pieprasījums un lūgums tika no Sarkanās armijas kara valdes pilnīgi ignorēti.”³⁵

Lai noskaidrotu internēto stāvokli un kārtotu arī Vācijā vēl esošo pasaules kara gūstekņu atgriešanos, uz Berlīni 13. oktobrī izbrauca jaunieceltais kara aģents (militārais atašejs) Vācijā Hugo Rozenšteins un viņa palīgs Arveds Oše (Berlīnē abi darbu sāka 18. oktobrī).³⁶ Viņu pirmais uzdevums bija atrisināt internēto latviešu karavīru likteni. Šeit viņi sastapās ar padomju gūstekņu komisijas liktiem šķēršļiem – netika dota atļauja apmeklēt nometnes, bet uz nometnēm nosūtīja cirkulārus, kas noteica, ka neviens latvietis, kas optēs Latvijas pilsonību, nevar atgriezties Latvijā uzreiz, bet tam vispirms jānododas uz Krieviju un jānokārto formalitātes. Turklāt komisāri izteikušies, ka daudzus latviešus jānododot tribunālam par nepietiekami “dūšīgu kaušanos” pret poļiem.³⁷ H. Rozenšteins 2. novembrī ziņoja, ka kopumā Vācijas nometnēs ir internēti apmēram 2000 latviešu karavīru (Kēnigsbordā – 500, Soltavā – 300, Lihtenhorstā – 300, Havelbergā – 150 u.c.). Šajā laikā vācu varas iestādes gatavojās viņus atbrīvot nosūtīšanai uz Latviju, un H. Rozenšteins bija iesniedzis attiecīgu pieprasījumu, taču Padomju Krievijas pārstāvju nostāja joprojām bija stingra – latviešiem

vispirms jābrauc uz Krieviju un tur jākārtoto atgriešanās dzimtenē (H. Rozenšteins rakstīja: “Šeit latvieši tiek terorizēti no krieviem”). Vācijā bija ieradušies arī Padomju Krievijas Sarkanā Krusta pārstāvji, kuri arī latviešus reģistrēja kā “krievu strādniekus un tehniķus”. 27. oktobrī Latvijas presē parādījās informācija, ka ar vācu iestāžu piekrišanu latviešus – tehniskos speciālistus un virsniekus atdala no pārējiem un cauri Lietuvas teritorijai nosūta uz Padomju Krieviju, bet nometnes apciemo A. Eiduks, aktīvi aģitējot latviešus doties uz Krieviju (jau nākamajā dienā iekšlietu ministrs Arveds Bergs nosūtīja šo rakstu “zināšanai” Ārlietu ministrijai).³⁸ 2. novembrī H. Rozenšteins rakstiski lūdza Latvijas diplomātisko pārstāvniecību Berlīnē (sūtniecības padomnieci A. Ozoliņu-Krauzi) iesniegt Vācijas Ārlietu ministrijā pieprasījumu par latviešu atdalīšanu no pārējiem internētajiem un, ja iespējams, ievietošanu vienā nometnē, piezīmējot, ka apmēram 1500–2000 Latvijas pilsoņu atrodas galvenokārt Kēnigsmorā, Cērbstē, Soltavā, Lihtenhorstā, Havelbergā un vēl dažās kara laika gūstekņu nometnēs, un lūdzot attiecīgajās iestādēs panākt atļauju viņam un A. Ošem brīvi apmeklēt šīs nometnes un uzsākt internēto reģistrāciju, pilsonības noskaidrošanu u.c. nosūtīšanai uz dzimteni veicamos priekšdarbus. 1920. gada 3. novembrī uz Narvu (tālāk – uz Krieviju) no Štetines gatavojās nosūtīt komandieru un tehnisko speciālistu grupu, kurā bija vairāki latvieši (14 bijušie virsnieki un 11 bijušie kareivji). 2. novembrī vairāki internētie latviešu virsnieki paziņoja par šo cilvēku nosūtīšanu uz Štetini, lūdzot aizkavēt viņu nosūtīšanu uz Krieviju. Sakarā ar to, ka transporta sagatavošana tika izziņota pēdējā brīdī, bija jārikojas ātri. Latvijas militārā pārstāvniecība gatavojās šo nosūtīšanu aizkavēt. Tajā pašā dienā H. Rozenšteins iesniedza Latvijas diplomātiskajā pārstāvniecībā pieprasījumu novērst Vācijas Ārlietu ministrijā latviešu izvešanu uz Krieviju,³⁹ un to pašu pārstāvim Vācijā uzdeva veikt arī Ārlietu ministrija Rīgā.⁴⁰ A. Ozoliņa-Krauze nekavējoties vērsās pie Starptautiskā Sarkanā Krusta un iesniedza protesta notu pret “latviešu sarkanarmiešu virsnieku speciālistu izvešanu uz Krieviju zem krievu strādnieku tehniķu maskas” Vācijas valdībai,⁴¹ bet uz Štetini devās kara aģenta palīgs A. Oše kopā ar Starptautiskā Sarkanā Krusta pārstāvi. Tomēr izbraucējiem tika dots padoms – Narvā mēģināt “dezertēt”. Pateicoties Starptautiskā Sarkanā Krusta pārstāvju atsaucībai (viņu pārziņā bija transportēšanas organizēšana, un viņi atteicās pārvest uz Krieviju latviešus pret viņu gribu), pēdējā brīdī izdevās novērst 12 latviešu uzsēdināšanu uz kuģiem. Savukārt Vācijas valdībai iesniegtā protesta rezultātā (tajā tika pieprasīts nepieļaut latviešu nosūtīšanu uz Krieviju pret viņu gribu un novietot latviešus vienā nometnē) tūlīt pēc šī incidenta kļuva iespējama latviešu reģistrācija nometnēs (izsūtot aizpildīšanai īpašas anketas).⁴²

LATVIJAS PILSOŅU SASTĀVS VĀCIJĀ
1920. GADA RUDENĪ

H. Rozenšteins 2. novembra ziņojumā sadalīja Vācijā esošos Latvijas pilsoņus četrās lielās grupās: 1) pasaules kara, Latvijas neatkarības kara karagūstekņi un civilgūstekņi (personas, kas atvestas darbos uz Vāciju pasaules kara laikā⁴³); 2) internētie sarkanarmieši; 3) bēgļi (no Latvijas 1918. gada beigās un 1919. gada sākumā izbēgušie, kā arī no citām valstīm caurbraucošie); 4) bermontieši – Latvijas pilsoņi. Karagūstekņiem jau 1920. gada 27. aprīli vācu iestādes bija devušas rīkojumu sapulcēties Altdammes nometnē tālākai nosūtīšanai uz Latviju. Ja kāds atgriezties nevēlējās, viņam bija tas jāapliecina ar parakstu, un H. Rozenšteina rīcībā bija 115 šādi apliecinājumi (lielākā daļa nevēlējās atgriezties vispār, mazākā daļa – pagaidām). Taču vēl joprojām pārstāvniecībā ieradās gūstekņi no darbavietām, kuri tika nosūtīti uz Altdammi, no kurienes tos Starptautiskais Sarkanais Krusts kopā ar krievu gūstekņiem transportēja uz Rīgu (šādā veidā oktobra vidū bija nosūtīti 10 cilvēki), bet novembra sākumā Altdammē atradās un nākamo – 4. novembrī paredzēto transportu gaidīja 40 latvieši (9 karagūstekņi, 9 bēgļi no Krimas, pārējie – civilgūstekņi).

Pie H. Rozenšteina Berlīnē laiku pa laikam ieradās visu lielāko nometņu latviešu pārstāvji, kuri iepazīstināja viņu ar situāciju. Caurbraucošos bēgļus Vācijas varas iestādes pielīdzināja karagūstekņiem, tādējādi dodot viņiem brīvbiļetes braucienam cauri Vācijai līdz Altdammes nometnei (lielākā šādu Krimas latviešu bēgļu grupa – 300 cilvēku leitnanta Kārļa Skaduļa vadībā izbrauca no Štetīnes ostas tvaikonī “Kijev” 1920. gada decembrī). Pie bermontiešiem H. Rozenšteins piešķaitīja tos Latvijas pilsoņus Altengrabovas nometnē, kuri bija karojuši Bermonta armijā, kā arī “civilpersonas (lielākā daļā sievietes), kuras kā sievas vai brūtes karavīriem līdz atbraukušas. Tā kā vīri viņas ir atstājuši, tad viņas ir iekļuvušas bēdīgā materiālā stāvoklī.” Internēto skaitu H. Rozenšteins 2. novembrī vērtēja uz 2000 cilvēkiem, atzīmējot, ka uz viņa jautājumu, kāpēc latvieši nav ievietoti atsevišķā nometnē, no vācu iestādēm saņemta atbilde, ka Vācijā nav tik daudz nometņu, cik internēto tautību (izvietojumā tika ievērots karaspēka daļu princips).⁴⁴ Rezultātā tika noskaidrots, ka Kēnigsmoras (Hannoveres apgabalā) nometnē sākotnēji bija 362, tad 369, pēc tam 403 Latvijas pilsoņi (vecākais – Kārlis Iesalnieks; šeit starp latviešiem ievērojamu daļu veidoja artilērijas daļu un dažādu štābu karavīri⁴⁵), Havelbergas (Brandenburgas apgabalā) – sākotnēji 148, tad 245 (vecākais – Jānis Niedra), Parhimas (Mēklenburgā) – 15, tad 54 (vecākais – Jāzeps Spalviņš), Altdammes nometnes (pie Štetīnes) latviešu barakā – 14 (vecākie – Vilis Liepa un Alfrēds Kleimanis), Soltavas nometnē (Hannoverē) – sākotnēji 229, pēc tam 286 (vecākais – Jānis Pullers), Zalcvēdeles (Saksijā) – sākotnēji 112, tad 57, pēc tam 88 (vecākais –

Kristaps Svilis), Erlangenē (Bavārijā) – 8, vēlāk 102 (vecākais – Jānis Jansons), Neihammeras – 3 (vecākais – Ņestors Trepcovs), Cērbstes (Anhaltē) – 285 (vecākais, “latvju grupas komandieris” – Harijs Laviņš), Prūsijas Holandes – 22 (vecākais – Arturs Pfeifers), Gubenes – 5 (vecākais – Kārlis Bērziņš), Lihtenhorstas (Hannoverē) – 200 latvieši (vecākais – Eduards Saulītis), Mindenes (Vestfālenē) – 87 (vecākais – Pēteris Viķis), Grosenes pie Oderas – 18, vēlāk 212 (vecākais – Kārlis Lapiņš), Hamelnes pie Vēzeres – 33, vēlāk 66 (vecākais – Alfrēds Brants), Arisas (Austrumprūsijā) – 1 (Kārlis Sināts), Baireitas – 3, Cosenes nometnes lazaretē – 2, Saganas nometnē – 112, vēlāk 272 (arī sākotnēji reģistrētajā grupā gandrīz visi Latgales krievu tautības iedzīvotāji), Altengrābovas – 1 (Georgs Hildebrants), Ālenes–Falkenbergeras–Moras nometnē – 2, tad 55 (gandrīz visi krievi, izņemot karavīru, vārdā Voldemārs Krauklis), kā arī bermontieši Vinsdorfā,⁴⁶ kuri vēlas optēt Latvijas pilsonību. Interesanti, ka Vinsdorfas internēto nometnē tādu bija 15, turklāt vismaz pieci no viņiem bija latvieši no lauku pagastiem vai Rīgas.⁴⁷ Vēlāk sarakstos parādījās arī atsevišķi latvieši no internēto nometnēm Berlīnē, Lokstedā, Sprotavā, Frankfurtē pie Oderas, Ūdervangenē u.c.⁴⁸ Sākotnējā skaitlī ietilpa gandrīz pilnībā latvieši, savukārt vēlāk pieteicās galvenokārt Latgales un Ilūkstes apriņķa, kā arī Ostrovas un Drīsas apriņķa krievu tautības iedzīvotāji. Veicot aptuvenus aprēķinus (izejas skaitļi nevarēja būt pastāvīgi, un tie nepārtraukti mainījās, cilvēkiem, piemēram, pārceļoties no vienas nometnes uz citu, reģistrējoties vai otrādi u.tml.), no iepriekš minētā uzskaitījuma redzams, ka sākotnēji nometnēs bija reģistrējušies 1662 Latvijas pilsoņi, bet pēc tam – pat 2406, no kuriem gandrīz puse netika atzīta par tādiem. 6. decembrī H. Rozenšteina rīcībā bija iespēju robežās pārbaudīti dati par kopumā 12 nometnēs internētajiem 1262 Latvijas pilsoņiem, kuri bija izteikuši vēlēšanos atgriezties dzimtenē un kuri par tādiem arī tika atzīti.⁴⁹ Samērā daudziem ārpus Latvijas dzimušiem krievu tautības karagūstekņiem tika atteikts.⁵⁰

Jāpiezīmē, ka 1920. gada augustā – decembrī Latvijas pārstāvēcībā ienāca oficiāla informācija par vismaz 165 bijušajiem Latvijas karagūstekņiem (absolūtā vairākumā – latviešiem), kuri dažādu iemeslu dēļ atteicās atgriezties dzimtenē, izvēloties vispār vai uz laiku palikt Vācijā.⁵¹

LATVIEŠU ATGRIEŠANĀS ORGANIZĒŠANA UN TĀS NORISE

6. novembrī Kēnigsmoras nometnes latviešu vecākais ziņoja A. Ošem uz Berlīni, ka tuvākajā laikā saskaņā ar saņemto uzdevumu uzsāks internēto latviešu reģistrāciju. Viņš cerēja, ka nometnes padomju administrācija netraucēs neoficiālo reģistrāciju. Tolaik gan šajā,

gan citās nometnēs iekšējā dzīve “norisinās krievu administrācijas, resp., vecāko kara virsnieku – komandantu vadībā. Iekšējā organizācijā paturēta kārtība, kāda bij Sarkanajā armijā. Visi uz iekšējo dzīvi attiecošie rīkojumi pienāk iz Krievijas kara gūstekņu Biroja Internēto nodaļas (Otdel Internirovannih) Berlīnē. Tos tad arī izpilda lēģera štābs.” Šajā pašā ziņojumā K. Iesalnieks arī uzsvēra, ka no Berlīnes Internēto biroja saņemts cirkulārs ar norādi, ka “visi šie lēģeros atrodošie jaundibināto mazo valstiņu piederīgie tiek uzskatīti kā sarkanarmijas locekļi un par jebkuru atgriešanos uz savām agrākām piederības vietām nevar būt runa. Drīzumā visi tikšot nosūtīti uz Krieviju. Šis paziņojums daudziem izgaisināja pēdējās cerības uz drīzu atgriešanās iespējamību un padarīja šo drūmo dzīvi vēl drūmāku.” 13. novembrī K. Iesalnieks ziņoja, ka “pēdējās dienās lēģeri stipri izplatītas baumas, ka šī lēģera iemītņiekus visdrīzākajā laikā nosūtīšot uz Krieviju jeb arī pārvedīšot uz citu lēģeri, jo “Konigsmoor” labierīcības ziņā ir viens no vissliktākajiem lēģeriem Vācijā (apgaismošanas trūkums, gluži nelietojams dzeramais ūdens utt.). Tāpat lēģerī ir dažas personas, ap kurām grupējas arī daļa no Latvijas pavalstniekiem un kuri pieliek visas pūles, lai varētu veicināt Latvijas pavalstnieku nogādāšanu uz Krieviju jeb arī viņu sašķelšanu vairākās daļās. Tamdēļ lūdzam griezt Jūsu vērību uz šo apstākli un dot mums aizrādījumus, kā rīkoties tamlīdzīgā gadījumā. Līdz šim latvieši skaitās par Sarkanās armijas sastāvdaļu un kā tāda padota visiem rīkojumiem, izejošiem no Krievijas valdības puses (ustav vnutrennej sluzhbi⁵²). Gadījumā, ja lēģera iemītņieki tiktu pārvesti uz citu lēģeri jeb sūtīti uz Krieviju, Latvijas pavalstniekiem nebūtu iespēja palikt šeit, jo pārtiku viņi saņem no Krievijas. Neilgi atpakaļ dažas grupas jau tika pārvestas uz citu lēģeri tālākai nosūtīšanai uz Krieviju, starp tiem bija arī Latvijas pavalstnieki, kam nebija ne mazākās intereses braukt uz Krieviju. Tamdēļ visu šī lēģera Latvijas pavalstnieku – bij. sarkanarmiešu vārdā izsakām savu vissirsnīgāko vēlēšanos – pēc iespējas ātrāki nokļūt Latvijā, par ko lūdzam arī Latvijas valdību Jūsu personā.”⁵³

Ir skaidrs, ka daudzi latvieši tika nosūtīti arī uz Padomju Krieviju. 7. novembrī Kārlis Ozoliņš Lihtenhorstas nometnes “Latviešu organizācijas vārdā” rakstā A. Ošem informēja, ka divi ešelsoni uz Krieviju jau nosūtīti, un jautāja, ko darīt, ja nometnē palikušos sūtīs tuvākajās dienās, – “palikt šepat vai braukt ar pēdējo ešelonu? Projām braukšanas gadījumā – kurā vietā mēs varam cerēt uz izolāciju no krieviem, jo nobraukt līdz pēdējai ostai ir pārāk liels risks priekš tiem, kas no aizbraukušiem komisāriem, vēl šie esot, izsludināti par kontrrevolucionāriem un kam atgriešanās uz Krieviju līdzinās slazda valgām. Ja palikt mums šepat, tad ar ko mēs varam motivēt savu atpakaļ palikšanu? Daudzi no mums, starp tiem arī es, jau no pirmiem diviem ešelsoniem atteicās, kaut gan sarakstos bij ievesti. Vispēdīgi, mūs var

ar varu piespiest braukt projām, jo jau tagad nometnē uz latviešiem skatās kā uz atkritējiem, kontrrevolucionāriem utt. Ir dzirdami izsaučieni, ka mūs piespiedīs braukt uz Krieviju. Lai tiešām nenoietu līdz tam, lūdzu dot mums kaut kādu reālu pamatu, uz ko mēs varam atsaukties. Lielākā daļa no mums ir tais domās, ka mēs nekādā ziņā nedrīkstam braukt projām iz mūsu nometnes. Var būt gadījums, ka mūs pa ceļam neatšķir no krieviem un esam spiesti nobraukt uz Krieviju, pazūd visi mūsu pūliņi un, nesasniedzdami savas dzimtenes krastus, mēs nokļūstam aukstajās črezvičaiķas sienās. Ja līdz mūsu nometnes galīgai evakuācijai par latviešiem nebūs nekas noteikts, mēs, daudz latvieši, būsim spiesti dezertēt iz nometnes un saviem spēkiem meklēt ceļu uz Latviju.”⁵⁴

1920. gada rudenī – 1921. gada sākumā arī Ārlietu ministrijā Rīgā ienāca desmitiem internēto karavīru tuvinieku vēstuļu, kurās gandrīz vienmēr bija ziņa, ka konkrētais cilvēks piespiedu kārtā mobilizēts Latvijas PSR armijā 1919. gada pavasarī un vēlas atgriezties dzimtenē, pievienojot šim lūgumam arī pagasta valdes vai fizisku personu galvojumu par viņa politisko uzticamību. Bija arī vēstules, kurās tika lūgts palīdzēt atgriezties dzimtenē jau 1914.–1915. gadā vācu gūstā nonākušiem karavīriem. Bieži tuvinieki atstājēja internēto bažas tikt nosūtītiem uz Padomju Krieviju.⁵⁵ Ļoti lielā skaitā Ārlietu ministrijai un pārstāvniecībai Berlīnē pienāca pašu internēto lūgumi palīdzēt atgriezties. Piemēram, 1920. gada 7. novembrī Altdammes nometnē esošie padomju 4. divīzijas latvieši lūdza nosūtīt viņus uz dzimteni ar pirmo transportu (kuģi “Kaiser” 12. novembrī): “Izsakām savu vēlēšanos tikt uzņemti kā Latvijas valsts pavalstnieki Latvijā un atsakāmies pilnīgi no Krievijas Sarkanās armijas, kurā mēs tikām iesaukti un turēti pret pašu gribu.” 8. decembrī latvieši no Lihtenhorstas nometnes lūdza viņus “izraut ātrāk iz šiem Vācijas torfa šķūņiem, kur valda komisārščina”. 20. decembrī Alfrēds Brants un Jānis Oše no Hamelnes nometnes rakstiski lūdza Latvijas ārlietu ministru rūpēties par iespēju viņiem atgriezties “brīvā Latvijā, pēc kuras mēs tik ļoti ilgojamies”. Vēstulē ir interesanta piezīme: “Varam vēl piezīmēt, ka bez mums vēl daudz (gandrīz 25% no Hamelnes lēģeri atrodošiem internētiem latviešiem), kas nepiekrīt Padomju Krievijas komunismam un kas ir mobilizēti un vēlas atgriezties dzimtenē.” 26. decembrī Mindenes (Vestfālenē) nometnes 3. armijas savienotā pulka 7. rotas 30 latvieši rakstīja: “Ļoti ilgojamies pēc mīļotās dzimtenes Latvijas, lai ātrāk varētu tikt atpakaļ un uzsākt mierīgu nopietnu dzīvi tēvijā labā. Nodēvīgi gan tas bij, kad mums bij jākaro sarkanā armijā un nevarējām palīdzēt savai dārgajai tēvijai grūtā brīdī, bet sakiēt, vai tad tiešām mēs bijām vainīgi, kad mums zem “tribunāla” piespiedā kārtā bij jānes šis noziedzīgais krusts. Kas gan no mums nav trīcējis zem tribunāla āmura, tikai un vienīgi tas mūs latviešus noturēja un piespieda palikt

līdz šim Krievijā un celt uz saviem pleciem šo nodevības krustu. Parties nenoliedzami ir viena daļiņa latviešu, kuri mūs rāva sev līdzī šajā mutulī un piespieda mūs noziegties, bet nu jau vairs nav šeit mūsu vidū, tie jau visi ir atpakaļ P[adomju] Krievijā un dzied atkal to pašu sapelējušo dziesmu. Un šie cilvēciņi arī vairs negrib griezties atpakaļ uz dzimteni, jo viņiem tur it nekā nav un viņi dzīvo tur, kur tik vien var dabūt vairāk laupīt. Ceram, ka mūsu tautas brāļi mums piedos to pārkāpumu un pieņems mūs atpakaļ dzimtenē, lai mēs varētu izpirkt savu nodevību pret tēviju.” Sevišķi daudz tika rakstīts decembrī, kad pēc novembrī aizpildīto veidlapu nosūtīšanas Latvijas pārstāvniecībai iestājās šķietams klusums mājās atgriešanās jautājumā.⁵⁶

Sarežģīts bija jautājums par repatriējamo personu politisko uzticamību. Sākotnēji Latvijas militārie pārstāvji Vācijā pat mēģināja pieprasīt ziņas no Politiskās apsardzības Rīgā par atsevišķu nometņu internētajiem, un par Soltavas nometnē esošajiem tādas Berlinē arī tika saņemtas (tās gan bija visai nepilnīgas un bieži sniedza informāciju vienīgi par padomju funkcionāriem, balstoties tikai uz vienādu uzvārdu), taču pārbaude Vācijā tika atzīta par neiespējamu. Tomēr bija skaidrs, ka tai noteikti ir pamats. Dažos (noteikti ne visos) gadījumos karavīri savās veidlapās atklāti atzina, ka ir komunisti (Pēteris Sprūds Grosenes nometnē, 476. robežsargu pulka rakstvedis Bernards Upenieks, tā paša pulka vada komandieris Ādolfs Mūrmanis Soltavas nometnē), komunistu “lidzjutēji” (Jānis Bērzkalns Grosenes nometnē) vai Sarkanās armijas brīvprātīgie (Indriķis Grasfogelis, Žanis Freibergs, Roberts Mauriņš, Eduards Fridenbergs turpat).⁵⁷ Katrā ziņā 20. novembrī sūtījis O. Voits ziņoja ārlietu ministram, ka Vācijā veikt internēto sarkanarmiešu politisko pārbaudi nav iespējams, un 4. decembrī nosūtīja uz Rīgu sūtīniecībai atsūtītos tuvinieku lūgumus un galvojumus, lūdzot nodot tos Iekšlietu ministrijas Karagūstekņu un bēgļu atbrīvošanas komisijai.⁵⁸

Kā jau minēts, sevišķas rūpes Latvijas pārstāvjiem sagādāja sākotnējā padomju puses prasība, saskaņā ar kuru latviešu tautības sarkanarmieši nebija uzskatāmi par bēgļiem un viņiem, lai atgrieztos Latvijā, jāoptē Latvijas pilsonība Krievijā. 11. novembrī Rīgā ieradās Padomju Krievijas Centrālās evakuācijas komisijas priekšsēdētājs A. Eiduks, ar kuru Latvijas Ārlietu ministrijas pārstāvji pārrunāja arī jautājumu par latviešu sarkanarmiešiem Vācijā, kuri izteikuši vēlēšanos doties uz Latviju, taču nodoma realizāciju kavē Padomju Krievijas pārstāvniecība un iestādes. Rīgā A. Eiduks principā piekrita, ka tie, kuri izteiks šādu vēlēšanos, drīkstēs atgriezties no Vācijas Latvijā tiešā ceļā (12. novembrī Ārlietu ministrija par to informēja pārstāvniecību Vācijā, piezīmējot, ka visas varbūtējās domstarpības varēs nokārtot ar pašu A. Eiduku Vācijā).⁵⁹ Šajā laikā Latvijas prese atzīmēja, ka Vācijā esošo latviešu tautības karavīru labā daudz darījis Starptautiskais Sarkanais Krusts, kurš izrādīja rūpes arī par dažiem simtiem latviešu bēgļu no

Dienvidkrievijas viņu ceļā cauri Vācijai uz dzimteni (13. novembrī 160 šādi bēgļi tvaikonī no Štetīnes ostas devās uz Latviju).⁶⁰

Stāvoklis nedaudz uzlabojās pēc Latvijas diplomātiskās pārstāvniecības darbības uzsākšanas Berlīnē (līdz sūtņa atbraukšanai to vadīja sūtniecības padomniece A. Ozoliņa-Krauze). 2. novembrī Ārlietu ministrija rakstā pārstāvniecībai Vācijā uzsvēra, ka “viens no visdrīzākā laikā izšķiramiem jautājumiem ir Vācijā internēto Latvijas pilsoņu, bij. sarkanarmiešu reģistrēšana un pārsūtīšana uz Latviju”.⁶¹ 10. novembrī Berlīnē ieradās arī sūtnis Oskars Voits. 16. novembrī viņš ieteica pagaidām aizkavēt 3000 Latvijā esošo krievu karagūstekņu nosūtīšanu uz dzimteni gadījumam, ja padomju varas iestādes tomēr atteiktos dot atļauju latviešu sarkanarmiešu tiešai izceļošanai no Vācijas uz Latviju. O. Voits arī uzsvēra, ka internēto stāvoklis ir “visai grūts” – trūka apģērba un bija nepieciešams materiāls pabalsts, jo Padomju Krievijas iestādes bija pārstājušas apgādāt latviešus kopš brīža, kad par viņiem sāka izrādīt interesi H. Rozenšteins un Latvijas pārstāvniecība, kā arī valsts iestādes kopumā. Sūtnis pieprasīja līdzekļus internēto aprūpei, kā arī informāciju par šiem līdzekļiem. Tāpat viņš uzsvēra nepieciešamību izsūtīt uz Vāciju īpašu delegāciju, kura varētu, cita starpā, atspēkot padomju puses nometnēs izplatītās baumas, ka Latvijas varas iestādes gatavojas visus repatriējamus nosūtīt uz Vrangēla armiju.⁶²

Sūtniecība turpināja sarunas ar Starptautisko Sarkanu Krustu par latviešu transportēšanu uz dzimteni. Tas beidzot piekrita to organizēt, Latvijas pusei uzņemoties ceļa un uztura izdevumus. 27. novembrī sūtniecība Berlīnē ziņoja ārlietu ministram, ka “internēto sarkanarmiešu lieta ir tiktālu virzīta uz priekšu, ka tuvākā nākotnē, cerams, varēsim stāties pie viņu notranspotēšanas uz Latviju”, jautājot, vai ir iespējams transports par Latvijas valsts līdzekļiem ar kuģi. Ja tas nebūtu iespējams, tad pārvešanu uzņemtos Starptautiskais Sarkanais Krusts. Tādā gadījumā sūtniecība bija gatava uzsākt internēto koncentrāciju Altdammes noietnē. 1920. gada decembrī Starptautiskā Sarkanā Krusta pārstāvis Rīgā informēja Latvijas Ārlietu ministriju, ka krievu gūstekņu repatriēšanai tiks ierīkota tvaikoņu līnija no Štetīnes uz Liepāju (tālāk – pa Latvijas dzelzceļiem) un kopā ar krievu gūstekņiem varētu sūtīt arī latviešu grupas. Ārlietu ministrija atbalstīja šādu plānu gan tāpēc, ka tādā gadījumā pirms tam nebija nepieciešama visu latviešu internēto sakoncentrēšana vienā vietā, gan sakarā ar zemajām izmaksām (3 markas dienā cilvēkam). Vēl Latvijas Ārlietu ministrijai diplomātisku iemeslu dēļ bija jādabū formāla Polijas valdības piekrišana internēto latviešu atgriešanās jautājumā, kas ar Latvijas pārstāvja Varšavā Ata Ķeniņa starpniecību tika saņemta. Tomēr Latvijas sūtniecības sarunas ar Starptautiskā Sarkanā Krusta pārstāvjiem uzreiz nedeļa rezultātus, turklāt aizkavējās arī krievu repatriēšanas jautājuma risināšana. Starptautiskā Sarkanā Krusta sākotnēji minētā pārvešanas

maksa – 3 markas dienā vienai personai – patiesībā izrādījās augstāka. Tāpēc tika nodibināti sakari ar Vācijas dzelzceļiem, kuru vadība piekrita transportēt pirmo latviešu grupu (44 karagūstekņus, 32 civilgūstekņus un 14 bēgļus no Krimas) cauri Lietuvai jau tuvākajās dienās.⁶³ Tādējādi bija jāgaida tikai Vācijas valdības atļauja, jo arī Padomju Krievijas gūstekņu komiteja Berlīnē Latvijas diplomātiskajai pārstāvniecībai paziņoja, ka sakarā ar miera noslēgšanu padomju valdība piekrit internēto latviešu nogādāšanai Latvijā tiešā ceļā.⁶⁴

Pirmais dzelzceļa ešelons ar 125 bijušajiem latviešu sarkanarmiešiem ieradās Rīgā cauri Lietuvai 1921. gada 2. janvārī,⁶⁵ bet pēc dažām dienām no pārstāvniecības Berlīnē pienāca ziņa, ka 10. janvārī no Vācijas izbrauks otrs bijušo internēto latviešu ešelons ar 180 cilvēkiem, bet atlikušos apmēram 1000 karavīrus plānots izsūtīt uz Latviju pa jūrasceļu no Štetīnes uz Liepāju.⁶⁶ 26. janvārī no Vācijas uz Latviju tika nosūtīts transports ar 600 internētajiem, pēc tam – atlikušie. Tomēr janvāra vidū sūtniecība konstatēja, ka dažādu iemeslu dēļ vēl ir internētie, kuri nav reģistrējušies (vai ir to izdarījuši, būdami citā nometnē un vēlāk pārvietoti uz citu), tādēļ atkārtoti izsūtīja uz nometnēm anketas un sarakstus ar jau reģistrētajiem.⁶⁷ Šajā laikā – 1921. gada janvārī darbību Berlīnē izbeidza pulkvedis-leitnants H. Rozenšteins, visas iesāktās karagūstekņu un internēto lietas jau decembrī nododot sūtniecības pārziņā (janvārī Berlīnē ieradās jaunieceltais Latvijas militārais pārstāvis Vācijā – pulkvedis-leitnants Mārtiņš Jeske).⁶⁸

Vācijā nokļuvušo karavīru likteņi patiesi bija ļoti dažādi. Bija atsevišķi gadījumi, kad pēc internēšanas Vācijā latviešiem izdevās nokļūt Lietuvā. Piemēram, 1920. gada augustā Austrumprūsijā internētais Fēlikss Kārkliņš septembrī bēga uz Lietuvu un jau 30. septembrī ar Kauņā esošā Latvijas militārā pārstāvja palīdzību atgriezās Latvijā,⁶⁹ taču lielākā daļa internēto karavīru Latvijā atgriezās tikai 1921. gada pirmajā pusē. Piemēram, 1921. gada 30. jūnijā viena šāda grupa (578 latviešu karavīri, no kuriem daļa bija gūstekņi Vācijā vēl no pasaules kara, kā arī liels daudzums krievu gūstekņu, kurus kuģis aizveda tālāk uz Narvu un no turienes – uz Krieviju) Rīgā ieradās ar vācu kuģi no Štetīnes, uzreiz pēc nokāpšanas krastā uzceļot pašu sagatavotu valsts karogu ar uzrakstu “Lai dzīvo Latvija”. Atbraucēji stāstīja, ka tvaikonī uzņemti visi, kas vēlējušies, – latvieši no internēto nometnēm, darba komandām un citām vietām, taču Vācijā palikuši vēl daudzi latvieši. Starp atbraucējiem bija arī pazīstamā latviešu komunistu Jūlija Daniševska brālis, kurš bijis “pārsteigts par to, ko dabūjis dzirdēt par savu brāli”.⁷⁰ Bijušais virsnieks – Sarkanās armijas 34. strēlnieku pulka rotas komandieris Kārlis Ozoliņš kopā ar vairākiem latviešiem dezertēja 1920. gada 22. augustā, sākoties bēgšanai no Ostrolenkas Polijā, tika internēts Austrumprūsijā, vēlāk Lihtenhorstas nometnē Vācijā. Decembrī viņš Latvijas diplomātiskajā pārstāvniecībā Berlīnē

kārtoja internēto latviešu atbrīvošanas jautājumu, bet 1921. gada janvāra beigās kopā ar citiem atgriezās Latvijā pa jūrasceļu no Štetīnes.⁷¹ Bijušais 4. Vidzemes latviešu strēlnieku pulka poručīks Jānis Māters 1918. gada rudenī Petrogradā tika mobilizēts Sarkanajā armijā un Polijā karoja kā 33. strēlnieku pulka komandieris. 1920. gada 23. oktobrī viņš rakstīja Latvijas pārstāvniecībai Berlīnē no Havelbergas noņemtas virsnieku barakas: “Izdevīgā momentā, lielinieku armijas atkāpšanās laikā no Varšavas, es, nevarēdams ilgāk izturēt lielinieku slogu, iepriekš slepeni aizsūtījis sievu uz Lietuvu, 24. augustā ar visu pulku pārgāju Vācijas robežu [...] Pildīts ar vienīgām tieksmēm – tikt atpakaļ uz dzimteni, kur atrodas arī mani vecāki, par kuru likteni nezinu neko jau 7. gadu, un kur drīzumā atgriezīsies arī mana sieva, pazemīgi lūdzu Jūs spert attiecīgus soļus dēļ atļaujas man izbraukt no Vācijas uz Latviju.” Savukārt Voldemārs Ūsiņš no Lihtenhorstas noņemtas 16. novembrī lūdza viņu “atsvabināt no Krievijas valdības varmācībām” (bijušais virsnieks patiesi bija atradies ieslodzījumā vairākus mēnešus, bet pēc atbrīvošanas 1920. gada sākumā karoja Polijā kā 4. divīzijas štāba sakaru priekšnieks).⁷² Bijušais 3. Kurzemes latviešu strēlnieku pulka podporučīks un Sarkanās armijas Latviešu padomju strēlnieku divīzijas 3. pulka bataljona komandieris Fricis Mozerts, kurš pēc Ģenerālštāba kursu beigšanas Smoļenskā 1920. gada sākumā tika iecelts par 15. armijas 159. robežsargu brigādes štāba priekšnieka palīgu operatīvajā daļā, “karagājienā pret Poliju” tika viegli ievainots un no internējuma Vācijā dzimtenē atgriezās 1921. gada februārī.⁷³ Sava dēla – 1919. gada pavasarī Padomju Latvijas armijā mobilizētā un vēlāk 15. armijas 4. divīzijas mortīru artilērijas divizionā dienējušā bijušā virsnieka un vēlākā ievērojamā gleznotāja Ludolfa Liberta atbrīvošanu no internējuma Vācijā 1920. gada oktobrī lūdza viņa tēvs.⁷⁴

Vēl 1921. gada 15. aprīlī Latvijas konsuls Tallinā J. Stalbovs ziņoja, ka katru nedēļu Igaunijas galvaspilsētā ierodas latviešu karagūstekņi, kuri, atgrieždamies no Vācijas kopīgos ešelonos ar krievu gūstekņiem, šeit atdalās un grupās ierodas Latvijas konsulatā, lūdzot nogādāt viņus dzimtenē. J. Stalbovs rakstīja, ka “visi šie ļaudis, pa lielākai daļai pirmos kara gados krituši gūstā un daudz pārcietuši pa savu svešniecības laiku, ierodas te bez kādiem līdzekļiem un bez noteiktiem dokumentiem. Ne no cilvēcīgā, ne no valsts viedokļa šos nelaimīgos cilvēkus nevar atstāt likteņa varā. Tiem ir jāizdod pabalsts un ceļa nauda, lai tiktu līdz robežai, no kurienes tos kādai iestādei pēc personības noskaidrošanas vajadzētu nosūtīt uz dzīves vietām. Tā kā vaņģinieki sāk pienākt biežāki un lielākās partijās (šodien 21 cilvēks uz reizi), tad konsulatam rodas grūtības. Viņu uzturēšana Rēvelē (labākā gadījumā tiem jāuzturas te vismaz 30 stundas, bet sestdienās un pirmssvētku dienās pienākušiem – vēl vairāk) un nosūtīšana līdz Valkai (III klasē 320 ig. markas) prasa tik daudz līdzekļu, ka tie apriņ lielāko daļu no

konsulāta ienākumiem.” Tādēļ J. Stalbovs lūdza pārstāvniecību Berlīnē “plašāk izziņot gūstekņiem, ka tie reevakuēti tieši uz Latviju. Lai zinātu arī tie, kuri neatrodas noietnēs, bet strādā pie lauksaimniekiem”, piešķirt naudas summas gūstekņu reevakuācijai, organizēt viņu pieņemšanu Valkā, kā arī veikt viņu politisko pārbaudi, jo “starp svešumā izvērgušiem kara gūstekņiem, kuru drīza atbrīvošana ļoti vēlama, var iemaisīties arī ļaudis ar ļaunprātīgiem nolūkiem pret Latviju”.⁷⁵

CITĀS VALSTĪS

Latviešu tautības bijušie pasaules kara Krievijas armijas karagūstekņi atradās arī citu bijušo Centrālā bloka valstu teritorijā. Samērā daudz viņu bija Čehoslovākijā.⁷⁶ Jau 1919. gada vasaras sākumā pilnvaroto karagūstekņu jautājumos N. Fogelmani Berlīnē apmeklēja no Rīgas braucošais Čehoslovākijas armijas poručiks Prozeks, informējot “par dažiem simtiem latviešu Čehoslovākijā”. N. Fogelmanis lūdza viņam atsūtīt precīzāku informāciju, lai varētu uzsākt līdzekļu meklējumus jautājuma risināšanai.⁷⁷ Vienlaikus 1919. gada septembrī Rīgā darbu uzsāka Čehoslovākijas repatriācijas stacija Vaclava Pločeka vadībā, kura rūpējās par savu bēgļu transporta organizēšanu mājup no Krievijas. 25. septembrī V. Pločeks vērsās pie Latvijas Ārlietu ministrijas ar rakstu, kurā informēja, ka viņa valstī esošie “latviešu tautības karagūstekņi var tikt nosūtīti uz dzimteni”, un jautāja, vai būtu lietderīgi viņus sūtīt cauri Vācijai.⁷⁸

1919. gada beigās Latvijas Ārlietu ministrijā ienāca informācija par gūstekņu noietnē Prāgā esošiem 117 Latvijas pilsoņiem, un 1920. gada 9. janvārī Latvijas pārstāvim Polijā A. Ķeniņam tika uzdots stāties sakaros ar Čehoslovākijas pārstāvjiem Varšavā, lai nokārtotu latviešu repatriāciju uz dzimteni.⁷⁹ Latvijas Pagaidu valdības pārstāvis karagūstekņu lietās Lejiņš bija saņēmis informāciju par 17 cilvēkiem (no viņiem 3 bija Jozefovas noietnē, 13 – darbos ārpus Jozefovas noietnes, bet 1 civilgūsteknis – civilgūstekņu noietnē Hocnos⁸⁰) jau 1919. gada rudenī un uzsācis sarunas par to pagaidu uzņemšanu Altdammes noietnē, taču vācu iestādes neizrādīja šajā jautājumā īpašu pretimnākšanu, piekrītot vienīgi izlaist viņus cauri Vācijas teritorijai kā civilistus (tam savukārt Lejiņam trūka līdzekļu). Rezultātā Lejiņš ieteica repatriēt šos gūstekņus cauri Polijai.⁸¹ Inženieris Eduards Krasts no Bratislavas, kurš pagaidām neoficiāli bija uzņēmies Latvijas interešu pārstāvību Čehoslovākijā, ziņoja Iekšlietu ministrijai, ka šajā valstī atrodas ap 100 latviešu, karagūstekņu un bēgļu, lūdzot piešķirt viņam pilnvaras gādāt par šo cilvēku atgriešanos dzimtenē. Ārlietu ministrija uzsāka informācijas ievākšanu par pašu E. Krastu, bet līdz viņa iecelšanai par pārstāvi Čehoslovākijā aprīļa sākumā vēlreiz uzdeva pārstāvim Polijā A. Ķeniņam šajā jautājumā stāties sakaros ar Čehoslovākijas pārstāvniecību Varšavā.⁸²

1920. gada 5. maijā Latvijas sūtnis Varšavā A. Ķeniņš iesniedza pieprasījumu par latviešu karagūstekņiem Čehoslovākijas valdībai, taču tā izskatīšana un oficiāla atbilde aizkavējās (iespējams, sakarā ar notikumiem poļu-padomju frontē). Vēl 7. augustā sarunā ar Latvijas valdības delegātu Aleksandru Kacenu Čehoslovākijas ārlietu ministra biedrs atzina, ka pagaidām A. Ķeniņa pieprasījums nav skatīts. Tomēr neoficiāli Čehoslovākijas varas iestādes (Čehoslovākijas valdības delegāts Polijā Vladimirs Radimskis) piekrita repatriēt latviešu bēgļus uz tādiem pašiem noteikumiem, uz kādiem Latvijas iestādes bija palīdzējušas atgriezties čehoslovāku bēgļiem no Krievijas cauri savai teritorijai, t. i., cauri Čehoslovākijai līdz Polijas robežai uz šīs valsts rēķina (jūlija sākumā padomju sāktais uzbrukums poļu frontē padarīja minēto ceļu neiespējamu). Starplaikā E. Krasts savu iespēju robežās darīja, ko spēja, – 21. jūnijā viņš ziņoja uz Rīgu, ka reģistrējis 150 latviešu karagūstekņus un bēgļus, kā arī nosūtīja 5 latviešus (t. sk. 2 sievietes) uz mājām cauri Vācijai. A. Kacens augusta sākumā ziņoja, ka “gandrīz visi” karagūstekņi ir izkaisīti lauku darbos, gūstekņu nometnēs atrodas vienīgi tie, kuri “negrib strādāt”. Pie viņa pat ieradās latviešu karagūstekņu delegācija no Jozefovas – “maz simpātiski ļaudis, kuri jūtas kā varoņi un cietēji un nav ar mieru pieņemt ceļa naudu aizdevuma veidā, tāpēc ka tiem pienākoties ceļš par brīvu”.⁸³

1920. gada vasarā tika izveidots īpašs Latvijas valdības bēgļu lietu delegāta amats, kuru ieņēma jau pieminētais A. Kacens. Viņš apbraukāja vairākas valstis, regulējot un koordinējot bēgļu atgriešanās kustību. Prāgā viņam radās zināmas problēmas – Čehoslovākijas varas iestādes aizkavēja atbildi uz viņa 9. augustā iesniegto lūgumu par bēgļu tranzītu, aizbildinoties ar ārlietu ministra prombūtni, tādēļ A. Kacens par pagaidu pilnvarnieku bēgļu un gūstekņu lietās Čehoslovākijā apstiprināja E. Krastu, kurš pēc attiecīgas atļaujas saņemšanas no Čehoslovākijas varas iestādēm 20. septembrī ar Ārlietu ministrijas akceptētu naudas aizdevumu (230 Vācijas marku un 50 Čehoslovākijas kronu vienai personai) nosūtīja no Prāgas uz Latviju septiņu latviešu karagūstekņu grupu Kriša Ķergalvja vadībā (šai laikā saskaņā ar E. Krasta vērtējumu Čehoslovākijā atradās vēl 65 latviešu karagūstekņi).

Pateicoties K. Ķergalvja pēc atgriešanās mājās E. Krastam 1920. gada 10. oktobrī no Jaunpils pagasta Miezājiem rakstītājai vēstulei, ir zināms, apmēram kāds ceļš bija jāiziet tūkstošiem latviešu gūstekņu un bēgļu no Eiropas valstīm. Grupa nokļuva līdz Berlīnei, tur tās dalībnieki bija spiesti iegādāties Polijas vīzu par 10 Vācijas markām. Austrumprūsijā gandrīz bija jāšķiras no 40 markām par Francijas vīzu (tā bija nepieciešama Tautu Savienības pārziņā esošā un franču karaspēka okupētā Klaipēdas apgabala šķērsošanai), taču šoreiz izglābusi nometnes komandanta izsniegtā izziņa – izdevās iegūt bezmaksas atļauju. No Klaipēdas grupa kājām devās uz Palangu, kur latviešu komandantūrā

saņēma ieteikumu doties tālāk uz Liepāju, un līdz Rucavai viņi tiešām nogājuši kājām. Liepājā uz palīdzību bija jāgaida vairākas dienas, kamēr tiks nosūtīts ostā ienākušais transports uz Padomju Krieviju, bet pilsētas komandantūrā paskaidroja, ka nevar sniegt palīdzību civilpersonām. Rezultātā gūstekņi devās uz Rīgu patstāvīgi. K. Ķergalvis rakstīja: “Kaut gan tur ministrijā par mums tika ļoti asi spriests, tomēr bijām priecīgi, kad mūsu lieta bija beidzot galā.” Ceļojums cauri Vācijai bija ildzis 5 dienas, bet līdz pašām mājām – 10 dienas. K. Ķergalvis no Rīgas devās uz Tukumu, bet no turienes – 40 verstis uz Jaunpili (pēdējās 3 ceļojuma dienās līdzekļu trūkuma dēļ “gandrīz nekas nebija ēsts”).

Līdztekus rūpēm par karagūstekņiem E. Krastam bija jāuzņemas arī latviešu bēgļu aprūpe no Krimas, kuri laiku pa laikam ieradās arī Prāgā. Piemēram, septembra beigās viņš ziņoja, ka “nupat iebruca šē vairāki latviešu virsnieki no Brīvprātīgo armijas, kuri bez līdzekļiem un pienācīgiem dokumentiem nevar tālāk ceļot un par kuru likteni es rūpēšos”.⁸⁴

1920. gada 20. novembrī Latvijas konsuls (amatā viņš tika iecelts oktobrī) Čehoslovākijā E. Krasts lūdza Ārlietu ministrijai piešķirt līdzekļus šajā valstī vēl esošajiem 60 karagūstekņiem, un ministrija arī piešķīra 2000 vācu marku.⁸⁵

Latvieši bija arī gūstekņu nometnēs Ungārijā. Piemēram, 1920. gada martā noņemtes slimnīcā Budapeštā atradās Kristaps Rikstnieks. Dažādu iemeslu dēļ vēl 1920. gada beigās atsevišķi latviešu karagūstekņi atradās Ungārijā. Piemēram, šeit jau kopš 1915. gada gūstekņu nometnē bija Ernests Bārītis, kurš nevarēja atgriezties līdzekļu trūkuma un citu apstākļu dēļ. Tā kā Latvijai nebija pārstāvniecību Ungārijā, rūpēties par viņa atbrīvošanu tika uzdots diplomātiskajai pārstāvniecībai Vīnē Austrijā.⁸⁶

Atsevišķi latvieši bija nokļuvuši arī Bulgārijā. 1919. gada novembrī tuviniekiem vēstuli no Sofijas atrakstīja Ādolfs Tīss, informējot, ka bez viņa tur atrodas Kārlis Alītis un vēl trīs pasaules kara laikā Bulgārijā nokļuvuši latviešu karagūstekņi. 1920. gada martā Ārlietu ministrija deva rīkojumu pārstāvim Polijā A. Ķeniņam “spert visus soļus pie Bulgārijas valdības vai caur Polijas priekšstāvjiem Bulgārijā” viņu nosūtīšanai uz dzimteni. Tāpat Bulgārijā vēl 1920. gada vasarā atradās 1914. gada oktobrī Austroungārijas gūstā kritušais Hugo Bligzne u.c.⁸⁷

Samērā daudz latviešu bija Austrijā. Tāpat kā cauri daudzām citām Eiropas valstīm, arī cauri Austrijai 1920. gadā Latvijas virzienā devās ievērojams skaits bēgļu no Dienvidkrievijas. Augusta sākumā, balstoties uz informāciju, ka Austrijā ir ļoti daudz latviešu bēgļu un gūstekņu, Vīnē ieradās Latvijas valdības delegāts bēgļu lietās A. Kacens. Šeit viņš konstatēja, ka Latvijas diplomātiskais pārstāvis Austrijā E. Rozenbergs par bēgļiem un arī gūstekņiem “zin tikai no trešo personu nostāstiem”, bet karagūstekņi Austrijā izkaisīti lauku darbos. Vienlaikus A. Kacens deva rīkojumu ievākt informāciju par karagūstekņu nometnēs esošajiem latviešiem. Tādi tur bija, ko

apliecina tuvinieku lūgumi Latvijas Ārlietu ministrijai. Piemēram, vēl 1920. gada pavasarī karagūstekņu nometnē Purgstallē atradās 1915. gadā gūstā kritušais Ernests Klaviers.⁸⁸ Tāpat 1920. gada vasarā Latvijas prese ziņoja, ka Austrijā starp krievu karagūstekņiem atrodas arī 152 latvieši, kuri jau reģistrēti (šajā laikā daži bija jau agrāk nosūtīti uz Latviju caur Vāciju, pārējos grasījās nosūtīt jūlija sākumā cauri Polijai, taču šis plāns nevarēja izdoties sakarā ar poļu–padomju frontē uzsāktu Sarkanās armijas ofensīvu).⁸⁹ Vēl 1921. gada augustā ar Starptautiskā Sarkanā Krusta atbalstu Latvijas sūtniecības Berlīnē pirmais sekretārs tika nosūtīts uz Budapeštu un Vīni noskaidrot latviešu karagūstekņu un bēgļu stāvokli Ungārijā un Austrijā.⁹⁰

Austroungārijas gūstā kritušo latviešu ceļi bija patiesi dažādi, ko apliecina arī kāda Austrijā nonākuša latvieša liktenis. Voldemārs Spārniņš tika ievainots un krita gūstā 1915. gada augustā. No gūsta viņš tika atlaists 1918. gada 30. septembrī, pēc 4 mēnešiem aizvests uz koncentrācijas nometni Salonikos (faktiski – serbu gūstā), 1919. gada 24. maijā – uz Taušvaru, bet no turienes – uz Vīni Austrijas valdības rīcībā un galu galā no Austrijas tika nodots Francijai.⁹¹

Tāpat no Vācijas vēl kara laikā no gūsta izbēgušie latvieši nokļuva dažādās valstīs. Piemēram, 1915. gadā Liepājā vācu gūstā kritušais Kārlis Gailis izbēga no gūstekņu nometnes Vācijā un nonāca Holandē, kur kā kara bēglis dzīvoja vēl 1920. gada jūnijā (Roterdamā), meklējot iespēju atgriezties dzimtenē.⁹²

Beidzoties pasaules karam, daudzi Austroungārijas gūstā kritušie Krievijas armijas karavīri nonāca Itālijā, un starp viņiem bija arī latvieši. Piemēram, 1920. gada februārī cauri Varšavai uz mājām tika nosūtīti 11 latvieši, kuri gūstā bija krituši 1915. gadā un nodarbināti dažādos darbos Tirolē. 1918. gadā apgabalu ieņēma Itālijas karaspēks, turklāt tur esošie gūstekņi tika nogādāti Itālijā un paturēti karagūstekņu nometnē Stroti pilsētā Azinaras salā (pie Sardinijas). Turpat nonāca arī Knitelfeldas gūstekņu nometnē esošie Krievijas armijas karavīri (arī Latvijas pilsonis rīdzinieks Hermans Haits⁹³ u.c.). Saskaņā ar šo karavīru sniegtajām liecībām sākotnēji itāļi pret viņiem izturējušies slikti, bet “vēlāk apstākļi labojušies. Pēdējā laikā viņi tur labi baroti un kārtīgi apģērbti.” 1919. gadā, uzzinājuši par Latvijas pārstāvniecības eksistenci Parīzē, viņi nodibināja ar to sakarus un ar tās atbalstu 1920. gada februārī poļu karavīru ešelonā izbrauca uz Varšavu, “ieģērbti jaunās itāliešu kareivju drēbēs”. Nometnē palika, atsakoties braukt, divi kurzemnieki – Augusts Cīrulis, uzskatīdams, ka tiks nosūtīts uz balto A. Deņikina armiju Krievijā, un Jēkabs Lanka, kas atradās slimnīcā. Savukārt atbraukušie karavīri uzskatīja, ka Itālijā “vēl vajagot būt šur tur mazākām grupām latviešu”.⁹⁴ 1920. gada 16. jūnijā diplomātiskais pārstāvis Romā Miķelis Valters ziņoja, ka visi trīs augstāk minētie gūstekņi atbrīvoti un atrodas “gūstekņu etapā”.

Jūnija beigās viņus nogādāja uz robežu, un tālāk viņi par pārstāvniecības atsūtītajiem līdzekļiem cauri Polijai devās uz mājām. M. Valters vēl piezīmēja, ka starp Azinaras salas nometnē esošajiem 4000 krievu gūstekņiem ir daudzi lielinieki, un pieļāva, ka palikuši “varbūt ir arī daži latvieši, kuri vēlas, lai tos pārved uz Krieviju”⁹⁵

* * *

1918.–1921. gadā liela daļa pasaules kara un tam sekojošo notikumu rezultātā visā pasaulē izkaisīto latviešu un Latvijas pilsoņu atgriezās dzimtenē, turklāt palīdzība viņiem bija viens no būtiskiem Latvijas Pagaidu valdības uzdevumiem. Neapšaubāmi, vairums šo cilvēku atradās bijušās Krievijas impērijas teritorijā, taču samērā daudz – arī Vācijā un tās bijušo sabiedroto valstu teritorijā, kur tie bija nonākuši gan kā karagūstekņi pasaules kara gaitā, gan jau tiešā 1919.–1920. gada norišu iespaidā, piemēram, kā no Ukrainas 1918. gada beigās izvestie hetmaņa valsts bruņoto spēku karavīri, vācu vienību gūstā 1919. gada pavasarī nokļuvušie Padomju Latvijas armijas karavīri, Bermonta armijas karavīri, Bermonta karaspēka gūstā kritušie Latvijas armijas karavīri un visvairāk kā Padomju Krievijas Sarkanās armijas karavīri pēc sagraves Polijā 1920. gada vasarā. Tādējādi Latvijas pilsoņu sastāvs Vācijā bija ārkārtīgi daudzveidīgs un pat zināmā mērā pretrunīgs. Lielākā daļa pasaules kara gūstekņu bija atgriezušies dzimtenē 1918. gada novembrī, taču dažādu iemeslu dēļ Vācijā bija palicis vismaz 5000 latviešu karagūstekņu, kurus savu iespēju robežās mājup sūtīja Latvijas varas iestādes jau 1919. gadā un pēc tam – 1920. gadā, atjaunojot diplomātiskās attiecības pēc apmēram pusgadu ilgušā formālā karastāvokļa starp Latviju un Vāciju. Tāpat Vācijā tika internēti ap 2000 latviešu tautības Sarkanās armijas karavīru, no kuriem ar Latvijas varas iestāžu atbalstu dzimtenē atgriezās apmēram 1300, taču daudzi tika piespiedu kārtā vai brīvprātīgi izvesti uz Padomju Krieviju. Atgriešanās organizācijas un pat transportēšanas problēmas, kuras bija jāatrisina, bija nopietnas. Tādējādi latviešu karavīru un bēgļu atgriešanās no Vācijas ilga no 1918. gada beigām līdz 1921. gadam un aptvēra daudzus tūkstošus cilvēku.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

¹ Par latviešu karavīru un bēgļu atgriešanos no Polijas sk.: *Jēkabsons Ē.* Latviešu karavīru un bēgļu atgriešanās dzimtenē no Polijas un Lietuvas 1919.–1921. gadā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. – 2008. – Nr. 3. – 96.–116. lpp.; Nr. 4. – 64.–76. lpp.

² Par latviešu karavīriem Vācijas gūstā sk., piemēram: *Tukumietis V.* Karavīra dienas grāmata: Četru gadu piedzīvojumi krievu-vācu frontē un vācu gūstā. – Rīga, 1929. Autors tika atbrīvots 13. novembrī un jau 17. novembrī iebrauca Rīgā. – Turpat. – 278., 279. lpp.; *Kīselis J.* Cīņā par dzimteni: Atmiņas

- no brīvības cīņām 1918.–1919. g. – Lincoln, 1971. – 9.–14. lpp. (J. Ķiseli no gūsta atbrīvoja 25. novembrī, un Latvijā viņš atgriezās 30. novembrī.)
- ³ Piemēram, 1914. gada beigās gūstā kritušais rīdzinieks Frīdrihs Vainovskis 1919. gada 7. novembrī Drēzdenē rakstīja: “1914. gada beigās grūti ievainots kritu gūstniecībā, pēc izveseļošanās tiku es Kēnigsbrikas lēģeri par kancelejas vadoni iecelts, kurā sabiju līdz 9. I 1919, kamēr nebiju beidzamos tautiešus un pārējos biedrus uz mājām pavadījis un savus papirus kārtībā atdevis vietējā komendantūrā. Tad dabūju savu atlaišanas zīmi līdz ar vilciena biļeti kā atlīdzinājumu par savām pūlēm. Bet laime bija mani atstājusi. Nokļuvu tikai līdz Kēnigsbergai, no turienes mani atgriezta atpakaļ. Man tika paziņots, ka mani pār robežu pāri nelaidīšot tādēļ, ka boļševiki Rīgu gribot ieņemt. Nepalika man cita izeja, kā griezties atpakaļ [...]” – Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 2575. f., 20. apr., 9. l., 1., 2. lp.
- ⁴ *Posadskij A.* Pljennije poslje pljena: k istoriji russkih vojenopljennih Velikoj vojni v 1918 – 1920 gg.; *Chernopjorov V.* Dejatelnostj sovetskogo diplomata V. L. Koppa po vozvrashcheniju na rodinu rossijskih vojenopljennih (1919–1921 gg.). Abi raksti pieejami: <http://www.sgu.ru/faculties/historical/departments/oinp/avn2/default.php> (skatīts 2008. g. 22. jūl.).
- ⁵ LVVA, 1313. f., 1. apr., 7. l., 3.–10. lp.
- ⁶ Turpat, 5601. f., 1. apr., 1729. l., 3. lp.
- ⁷ Turpat, 2570. f., 14. apr., 1124. l., 9. lp.
- ⁸ Turpat, 1313. f., 1. apr., 7. l., 21.–24. lp.
- ⁹ Turpat, 5601. f., 1. apr., 3608. l., 4. lp.
- ¹⁰ Turpat, 2570. f., 10. apr., 69. l., 1.–3. lp.
- ¹¹ Turpat, 1368. f., 2. apr., 21. l., 20. lp.
- ¹² Turpat, 3234. f., 8. apr., 637. l., 123. lp.; 1368. f., 1. apr., 134. l., 12. lp.
- ¹³ Turpat, 2570. f., 10. apr., 69. l., 29., 97. lp.
- ¹⁴ Latviešu kara gūstekņu transporta lietā // Jaunākās Ziņas. – 1919. – 8. aug.
- ¹⁵ LVVA, 2570. f., 2. apr., 17. l., 1.–4. lp.
- ¹⁶ Turpat, 10. apr., 69. l., 10. lp.
- ¹⁷ Turpat, 5601. f., 1. apr., 1729. l., 4. lp.
- ¹⁸ Turpat, 2570. f., 10. apr., 69. l., b. p.; Latviešu kara gūstekņu transporta lietā // Jaunākās Ziņas. – 1919. – 8. aug.; Jaunākās Ziņas. – 1919. – 13. aug.
- ¹⁹ LVVA, 2570. f., 10. apr., 69. l., 91., 92. lp.
- ²⁰ Turpat, 15. l., 37. lp.; Latviešu bēgļi un gūstekņi ārzemēs // Jaunākās Ziņas. – 1919. – 11. dec.
- ²¹ LVVA, 2570. f., 10. apr., 69. l., 55.–58., 14., 27. lp. (1919. gada martā Padomju Latvijas armijā mobilizēto Jāņa Baloža un Jāņa Dzeņa tuvinieku iesniegumi Ārlietu ministrijai 1919. gada augustā–septembrī).
- ²² Turpat, 43. lp.
- ²³ Turpat, 2575. f., 20. apr., 42. l., b. p.
- ²⁴ *Chernopjorov V.* Dejatelnostj sovetskogo diplomata V. L. Koppa po vozvrashcheniju na rodinu rossijskih vojenopljennih (1919–1921 gg.).
- ²⁵ LVVA, 2570. f., 2. apr., 60. l., 14., 15. lp.
- ²⁶ Turpat, 2575. f., 20. apr., 42. l., b. p.
- ²⁷ Turpat, 2570. f., 10. apr., 70. l., 1.–3. lp. (A. Ozoliņas-Krauzes 1920. gada 8. jūnija ziņojums).
- ²⁸ Turpat, 2575. f., 20. apr., 42. l., b. p.
- ²⁹ Turpat, 2570. f., 10. apr., 69. l., 1., 4., 12. lp.
- ³⁰ Turpat, 70. l., 90., 91., 95., 96. lp.
- ³¹ Turpat, 15. lp. Iesniegtajā 42 personu sarakstā lielākā daļa patiesi ir acīmredzami krievu tautības, taču ir arī vismaz daži latvieši no Latgales un Rīgas.

- ³² Latviešu gūstekņi Vācijā // Latvijas Kareivis. – 1920. – 29. aug. Saskaņā ar to noietnē Frankfurtē pie Oderas vēl atradās 46, Kvedlinburgā – 25, Patšavā – 1, Zistrovā – 7, Saganā – 2, Stargardā – 29, Hernštātē – 2, Kotbusā – 2 latviešu karavīri. Sk. arī: LVVA, 2575. f., 20. apr., 50. l., b. p.
- ³³ Latvijas Kareivis. – 1920. – 1. sept.
- ³⁴ LVVA, 2575. f., 20. apr., 51. l., b. p.
- ³⁵ Turpat, 2570. f., 10. apr., 1. l., b. p.
- ³⁶ Turpat, 2. apr., 77. l., 22. lp.; Internētie sarkanarmieši – latvieši // Latvijas Kareivis. – 1920. – 13. okt.
- ³⁷ Internētie sarkanarmieši – latvieši Vācijā // Latvijas Kareivis. – 1920. – 17. dec.
- ³⁸ Kas tiek darīts Vācijā internēto sarkanarmiešu – latviešu labā? // Brīvā Zeme. – 1920. – 27. okt.
- ³⁹ LVVA, 2575. f., 20. apr., 29. l., 65., 68. lp.
- ⁴⁰ Turpat, 37. l., b. p.
- ⁴¹ Turpat, 2570. f., 10. apr., 70. l., 148. lp.
- ⁴² Turpat, 2575. f., 20. apr., 66. l., b. p.
- ⁴³ Starp “civilgūstekņiem” tika ieskaitītas, piemēram, arī karagūstekņu sievas, kuras bija ieradušās Vācijā savu vīru meklējumos. – Sk.: LVVA, 2570. f., 10. apr., 70. l., 211. lp. (Elizabete Šmite no Rīgas).
- ⁴⁴ LVVA, 2570. f., 10. apr., 70. l., 150., 151., 198. lp.
- ⁴⁵ Turpat, 51. l., b. p.
- ⁴⁶ Turpat, 2575. f., 20. apr., 66. l., b. p.; 2570. f., 10. apr., 70. l., 183. lp.
- ⁴⁷ Turpat, 2575. f., 20. apr., 50. l., b. p.
- ⁴⁸ Turpat, 66. l., b. p.; 3601. f., 1. apr., 469. l., 728. lp.; Latviešu sarkanarmieši Vācijā // Latvijas Kareivis. – 1920. – 4. nov.; Internētie sarkanarmieši – latvieši Vācijā // Latvijas Kareivis. – 1920. – 17. dec.
- ⁴⁹ LVVA, 2570. f., 10. apr., 70. l., 207. lp.
- ⁵⁰ Turpat, 2575. f., 20. apr., 51. l., b. p.
- ⁵¹ Turpat, 52. l., b. p.
- ⁵² Iekšējā dienesta nolikums (krievu val.).
- ⁵³ LVVA, 2575. f., 10. apr., 51. l., b. p.
- ⁵⁴ Turpat, 20. apr., 50. l., b. p.
- ⁵⁵ Sk.: turpat, 2570. f., 10. apr., 59. l., 1.–46. lp.; 68. l., 1.–48. lp.; 71. l., 1.–49. lp.
- ⁵⁶ Turpat, 71. l., 5. lp.; 2575. f., 20. apr., 37. l., b. p.; 50. l., b. p.
- ⁵⁷ Turpat, 2575. f., 20. apr., 66. l., b. p.; 51. l., b. p.
- ⁵⁸ Turpat, 2570. f., 10. apr., 70. l., 192. lp.
- ⁵⁹ Turpat, 148. lp.
- ⁶⁰ Latviešu sarkanarmieši // Latvijas Kareivis. – 1920. – 13. nov.; Latvijas Kareivis. – 1920. – 14. nov.
- ⁶¹ LVVA, 2575. f., 20. apr., 37. l., b. p.
- ⁶² Turpat, 2570. f., 10. apr., 70. l., 170. lp.; 77. l., 27. lp.
- ⁶³ Turpat, 2575. f., 20. apr., 27. l., 6. lp.; 37. l., b. p.; 2570. f., 10. apr., 70. l., 203., 210. lp.
- ⁶⁴ Internētie sarkanarmieši – latvieši Vācijā // Latvijas Kareivis. – 1920. – 17. dec.
- ⁶⁵ Latviešu sarkanarmiešu atgriešanās // Latvijas Kareivis. – 1921. – 4. janv.
- ⁶⁶ Latviešu sarkanarmiešu pārsūtīšana no Vācijas // Latvijas Kareivis. – 1921. – 6. janv.
- ⁶⁷ LVVA, 2575. f., 20. apr., 66. l., b. p.
- ⁶⁸ Turpat, 2570. f., 10. apr., 70. l., 183. lp.; 5601. f., 1. apr., 2547. l., 4. lp.
- ⁶⁹ Turpat, 3318. f. (Rīgas kara apriņķa pārvalde), 1. apr., 57. l., 528.–531. lp. (F. Kārklīņa dienesta gaitu saraksts).
- ⁷⁰ Jaunākās Ziņas. – 1921. – 5. jūl.; Kurzemes Vārds. – 1921. – 2. jūl. Vienlaikus jāatzīmē, ka cauri Rīgai no Vācijas uz Padomju Krieviju braucošo padomju

- karavīru noskaņojums bija visai radikāls. Tā, piemēram, uz 1921. gada 8. jūnijā iebraukušā vācu tvaikoņa “Hamburg” esošie 1600 bijušie gūstekņi – krievi “bļautījās visu nakti”, bet 9. jūnijā no rīta uzvilka kuģa mastā sarkano karogu. Uz kuģi devās Latvijas varas iestāžu pārstāvji bruņotu karavīru pavadībā, dodot rīkojumu karogu noņemt. Tas tika izpildīts, taču kuģa vācu kapteinis izteica protestu pret tvaikoņa “eksteritorialitātes neievērošanu”. – Krievu gūstekņu traciņš // Jaunākās Ziņas. – 1921. – 10. jūn.
- ⁷¹ LVVA, 5601. f. (Armijas štāba personisko lietu kolekcija), 1. apr., 4625. l., 4. lp. (K. Ozoliņa dienesta gaitu saraksts).
- ⁷² Turpat, 2575. f., 20. apr., 50. l., b. p.
- ⁷³ Turpat, 1522. f. (Tukuma–Talsu kara apriņķa pārvalde), 1. apr., 946. l., 476.–483. lp.
- ⁷⁴ Turpat, 2570. f., 10. apr., 70. l., 251. lp.
- ⁷⁵ Turpat, 12. l., 112. lp.
- ⁷⁶ Sk. Čehoslovākijā Pirmā pasaules kara laikā mirušo latviešu karavīru sarakstu. – Latvijas Kareivis. – 1933. – 28. marts.
- ⁷⁷ LVVA, 2570. f., 10. apr., 69. l., 2. lp.
- ⁷⁸ Turpat, 60. l., 137. lp.
- ⁷⁹ Turpat, 64. l., 67. lp.
- ⁸⁰ Turpat, 60. l., 136. lp.
- ⁸¹ Turpat, 69. l., 90.–94. lp.
- ⁸² Turpat, 66. l., 111. lp.
- ⁸³ Turpat, 60. l., 48., 90., 91., 120. lp.
- ⁸⁴ Turpat, 19.–21., 31., 32., 35. lp.
- ⁸⁵ Turpat, 1.–3. lp.
- ⁸⁶ Turpat, 22.–24., 134. lp.
- ⁸⁷ Turpat, 66. l., 127., 128. lp.; 60. l., 86. lp.
- ⁸⁸ Turpat, 60. l., 59., 133. lp.
- ⁸⁹ Kurzemes Vārds. – 1920. – 6. jūl.
- ⁹⁰ LVVA, 2575. f., 20. apr., 66. l., b. p.
- ⁹¹ Turpat, 2570. f., 10. apr., 60. l., 83. lp.
- ⁹² Turpat, 69. l., 98. lp.
- ⁹³ Turpat, 59. l., 34. lp.
- ⁹⁴ Turpat, 65. l., 119. lp. Sk. arī: Latvijas pilsoņi ārzemēs // Latvijas Kareivis. – 1920. – 17. apr.
- ⁹⁵ LVVA, 2570. f., 10. apr., 59. l., 100., 111. lp.

Ēriks Jekabsons

LATVIAN PRISONERS OF WAR AND INTERNED RED ARMY SOLDIERS IN GERMANY (1919–1921)

Summary

After the end of World War I and the subsequent events during 1918–1921, part of the Latvians and citizens of Latvia scattered all over the world started to return home. Helping the refugees and former soldiers

was one of the main tasks of the Provisional Government of Latvia. Of course, most of these people were in the territories of the former Russian Empire, but relatively many also in Germany and in the territories of its former allies, where they were kept prisoners in consequence of the World War and also of the events of 1919–1920, for example, because they had served in the Ukrainian Hetman armed forces, in the armed forces of Soviet Latvia (and taken prisoners by German units in 1919), in Bermond's army or, for the most part, in the Red army (and imprisoned after its utter defeat in Poland in the summer of 1920). Thus, the composition of Latvian citizens in Germany was indeed very varied and even in some sense contradictory. The aim of this article is to disclose the circumstances, numbers and living conditions of Latvian soldiers and also the so-called "civil prisoners" in Germany during 1919–1921, as well as their return to home. At the conclusion of the article the problem is discussed of Latvian soldiers in the states established on the territories of former allies of Germany, and also in Italy, where they went as former soldiers of the tsarist army that fell into captivity of the Great Powers of Europe. The vast majority of POWs returned home from Germany and territories of former Austro-Hungary on November 1918, but for some reasons there were at least 5000 Latvian POWs left in Germany, who were sent home as soon as it was possible for the authorities of Latvia, i.e. already in 1919 and after that in 1920; by this act diplomatic relations were resumed after approximately half a year of formal martial law between Latvia and Germany. Living conditions of POWs were mediocre and in some of the former prisoner camps that still functioned they were rather poor. Also in former prisoner camps of Germany about 2000 Latvian soldiers were interned who had served in the Red army, and of whom with the help of the authorities of Latvia approximately 1300 people returned home, but many were transported to the Soviet Russia under constraint or voluntarily. The organisational problems of home-coming and even of transportation were difficult to overcome: in the beginning, the consent of the authorities of the Soviet Russia and of Germany had to be obtained, and this task in both cases, though in the case of the Soviet Russia not without difficulties, was accomplished. Thus, the returning of the Latvian soldiers (they made up the majority) and refugees from Germany went on from the end of 1918 till 1921 and included many thousands of people.

Iesniegts 08.03.2009.